

4 Základní přístupy kvalitativního výzkumu

S kvalitativním výzkumem spojujeme několik přístupů, které mají v této oblasti pevné místo a považují se za základní. V této kapitole objasníme hlavní z nich. Budeme se věnovat výzkumu pomocí případové studie, etnografickému výzkumu, zakotvené teorii a fenomenologickému výzkumu. Uvedme si nejdříve stručné charakteristiky těchto přístupů.

Výzkum pomocí **případové studie** se zaměřuje na podrobný popis a rozbor jednoho nebo několika málo případů. Základní výzkumnou otázkou je, jaké jsou charakteristiky daného případu nebo skupiny porovnávaných případů. Například nás zajímá třída, která používá novou metodu výuky určitého předmětu.

Při výzkumu pomocí **etnografického přístupu** jde o popis kultury nějaké skupiny lidí. Kultura zde znamená společně sdílené postoje, hodnoty, normy a jazyk. Základní výzkumná otázka: Jaké jsou kulturní charakteristiky dané skupiny lidí nebo dané kulturní scény?

Zakotvená teorie – výzkum směřuje k návrhu teorie pomocí dat, jež výzkumník shromáždí pomocí různých metod. Základní výzkumná otázka: Jakou teorii nebo vysvětlení lze odvodit analýzou nashromážděných dat o daném fenoménu? **Fenomenologický výzkum** klade důraz na porozumění, jak jedinci vnímají určitou zkušenost. Například můžeme organizovat rozhovory s dvanácti vědci a zkoumat jejich prožívání tohoto stavu. Základní výzkumná otázka: Jaké jsou významy, struktury a esence prožívané zkušenosti jedince nebo skupiny s daným fenoménem?

V další části kapitoly pojednáme zvlášť také biografický výzkum, přestože ho lze požadovat za typ případové studie. Zmíníme dále stručně kritický a akční výzkum, analýzu dokumentů a historický výzkum, protože všechny tyto výzkumné postupy se mohou v kvalitativním výzkumu uplatnit jako jediný přístup nebo simultánně s ostatními postupy v rámci jedné výzkumné akce. Stále většího významu v kvalitativním výzkumu nabývá **narativní výzkum**. S jedním pří-
stupem narativního výzkumu se seznámíme při analýze narativního interview (kap. 8.4.2). V plné šíři se tímto typem kvalitativního výzkumu ale nebudeme zabývat.

V odborné literatuře se jednotlivé přístupy někdy vyskytují pod odlišnými názvy nebo se jejich obsah překrývá. Nejobecnější charakter má z tohoto hlediska případová studie. Můžeme v ní uplatnit různým způsobem prvky etnografického nebo biografického výzkumu, případně smés nejnúznějších metod kvantitativního a kvalitativního charakteru.

4.1 Případová studie

V případové studii jde o detailní studium jednoho případu nebo několika málo případů. Zatímco ve statistickém šetření shromažďujeme relativně omezené množství dat od mnoha jedinců (nebo případů), v případové studii sbíráme velké množství dat od jednoho nebo několika málo jedinců. V případové studii jde o zachycení složitosti případu, o popis vztahů v jejích celistvosti. Případová studie v sociálněvědním výzkumu je podobná mikroskopu: její hodnota závisí na tom, jak dobře je zaostrěná. Předpokládá se, že důkladným prozkoumáním jednoho případu lépe porozumíme jiným podobným případům. Na konci studie se zkoumaný případ vřazuje do širších souvislostí. Může se srovnat s jinými případy, provádí se také posouzení validity výsledků.

PŘÍKLAD 4.1

Pozorovaní čtyř učitelů

Příkladem případové studie je výzkum, který prováděl Placek (1984). Jeho mnohonásobná případová studie se zabývala dvěma otázkami:

- Jak učitel tělocviku plánuje výuku?
- Které faktory ovlivňují způsob plánování?

V rámci studie Placek postupně pozoroval čtyři učitele vždy po 14 dnech. Jeho data sestávala z poznámek o pozorování, z rozhovorů a z výňatků písemné přípravy učitelů. Výzkumník sledoval zvoleného učitele po celý den. Každý učitel působil na škole jiného typu. Výzkumník zaznamenával z toho pramenící rozdíly v práci učitelů.

Studii autor zdůvodnil nedostatkem znalostí o způsobech plánování výuky učitelům. V dostupné literatuře nenašel žádný pramen, který by uváděl informace o podobném výzkumu s učiteli tělocviku. V závěru své práce Placek porovnává své výsledky s několika podobnými studii, které se zabývaly učitelii jiného zaměření.

Uvedme typy případových studií rozlišené podle sledovaného případu:

- Osobní případová studie.** Jde o podrobný výzkum určitého aspektu u jedné osoby. Pozornost se věnuje např. minulosti, kontextovým faktorům a posto-

- žím, které předcházely určité události (užívání drog, rozvod). Zkoumají se možné příčiny, determinanty, faktory, procesy a zkušenosti, jež k ní měly vztah. Může jít také o zachycení celého života. Pak mluvíme o historické životě. Avšak i takové historie kladou důraz na určitý aspekt života jedince.
- Studie komunit.** Zkoumá se jedna nebo více komunit ve městě nebo celé město. Pro takové studie se někdy používá označení sociografie. Popisují se a analyzují vzorce hlavních aspektů života komunity (politické aspekty, práce, volný čas, rodinný život atd.) a provádí se jejich komparace.
- Studium sociálních skupin.** Jde o zkoumání jak malých přímo komunikujících skupin (rodina), tak větších difuzních skupin (zaměstnanecká skupina). Tyto studie popisují a analyzují vztahy a aktivity ve skupině.
- Studium organizací a institucí.** Zkoumají se firmy, školy, odborové organizace, implementace programů a intervencí, kultura organizací, procesy změn a adaptací. Čte jsou různorodé – hledání nejlepšího vzorce chování, zavedení určitého typu řízení, evaluace, zkoumání procesů změn a adaptace.
- Zkoumání událostí, rolí a vztahů.** Studie se zaměřují na určitou událost (překryvání s 3 a 4). Zahnují např. analýzu interakce učitele a žáka, konfliktu rolí, stereotypů, adaptace.

U jednotlivých autorů existují odchylky v pojímání případové studie. Podrobněji si všimneme dvou pojetí, jež se od sebe v některých aspektech liší. Obě však jsou citována jako vzory pro kvalitativní výzkum. Bude se jednat o přístupy k případové studii, které navrhl Stake (1995, začínal jako psychometrik) a Yin (1994, studoval historii, jistý čas se zabýval experimentální psychologií z oblasti výzkumu mozku).

Stake (1995) definuje případovou studii jako úsilí o porozumění určitému sociálnímu objektu Θ v jeho jedinečnosti a komplexitě. Sociální objekt je pro něho ohraničeným systémem, tzn. že představuje systém s určitými sociálními hranicemi.

„Případ je integrovaný systém. Jeho částí nemusí dobře pracovat, jeho účel může být iracionální, ale jedná se o systém. Takže lidé nebo program mohou být kandidáti na případovou studii. Události a procesy naši definici vyhovují méně.“ (Stake 1995, s. 2)

Případová studie vypráví historii tohoto systému. Stake uvazuje určitý případ Θ a příslušné problémové okruhy, otázky nebo aspekty E , které chce u něho zkoumat.

„V kvalitativním výzkumu chceme porozumět Θ . Chceme vyhodnotit jeho jedinečnost, jeho usazení v okolí a interakce s kontextem. Hypotézy a cíle příliš zaostrují naše zaměření, minimalizují zájem o situaci a okolnosti. Proto pro určení konceptuální struktury výzkumu volím spíše stránky nebo vlastnosti případu, abych se mohl zaměřit na komplexitu a kontextualitu.“ (s. 16)

Stake upřesňuje představu případu a problémových otázek. „Případ © je něco speciálního, žák, třída, výbor, program, ale asi ne problém nebo téma. Případ může mít problém a zpráva o případu má nějaké téma, ale případ má svoji identitu. Případ má v jistém smyslu jedinečný život. Je to něco, čemu zcela nerozumíme, a proto to zkoumáme.“

Abychom studii provedli, potřebujeme organizovat sběr dat a celou zprávu o případu. Je často užitečné to provést vymezením otázek a zkoumaných aspektů. Jedná se o problémový uvnitř určitých situací a kontextu, o kterých lidé diskutují a přou se.“ (s. 133)

PŘÍKLAD 4.2

Standardy matematiky podle NCTM v případě studie

Stake (1995) uvádí problémové aspekty ©, které zkoumal výzkumník pomocí případových studií v rámci hodnocení pokusu o reformu výuky matematiky v USA. Jednalo se o to, jaký měly standardy dopad poté, co byly v roce 1989 zveřejněny Radou učitelů pro výuku matematiky (NCTM 1989, Hendl 2001). Množina otázek © měla tuto podobu:

©₁ Jedná se v případě standardů o pokus uvědomit si to, co se je započítá pro soudanou společnost, nebo se jednalo o opakování ideologických představ, které nešly dříve uplatnit?

©₂ Požadují standardy kurikulární a pedagogickou reformu? Mají autoři standardů na mysli změny toho, co se má z matematiky učit i jak se to má učit?

©₃ Považovalo se za možné spojit cíle reformy popsané standardy s všeobecným i politickým požadavkem po lepší možnosti ověření výsledků práce školy?

©₄ Byli matematictí specialisté z vládního úřadu pro výuku hnači silou reformy? Jestliže se v případě standardů jednalo o pokus převést k matematickým profesionálním kontrolu nad kurikulem, kterou dříve ztratili, jakou pozici tito úředníci zaslávali?

Pro každý problémový okruh byly navrženy anticipované podotázky a zdroje dat pro jejich zodpovězení. Tím bylo zajištěno řešení celé úlohy spočívající v osvětlení množiny otázek ©.

Stake je považován za konstruktivistický a interpretativně orientovaného výzkumníka. Za cíl výzkumu nepovažuje Stake popis či dobývání světa, ale spíše jeho osvojení. Od kvalitativního výzkumu podle něho očekáváme „husťý popis“ všímající si pohledů účastníků, zdůrazňující mnohonásobnou realitu a holistické pojetí.

„Fenomény jsou vzájemně složitě propojené časově souslednými akcemi a jejich pochopení vyžaduje uvažovat jejich kontext: časový, prostorový, ekonomický, kulturní, sociální a osobní. Případ, aktivita, událost považujeme za cosi jedinečného i obecného. Porozumění případu vyžaduje porozumění jiným případům, aktivítám a událostem a jejich jedinečnosti. Uznání jedinečnosti nespočívá v porovnávání případů s normou pomocí hodnot vybraných proměnných, ale v přístupu.

jinž ho přibližíme členění a který vyžaduje význam případu, jeho neopakovatelnost, kritickou jedinečnost. Čtenáři na to upozorníme vyprávěním, realistickým i analytickými obrázky a informacemi o zkušenských výzkumníka. Množina vlastností a postlopnost událostí v případě se považují za jedinečnost. Uznání této jedinečnosti je předpokladem pro pochopení daného případu.“ (s. 43)

Stake rozlišuje tři typy případových studií: intrinzní, instrumentální a kolektivní. **Intrinzní případová studie** se věnuje případu jenom kvůli němu samotnému. Výzkumník chce poznat právě tento případ, vztah k obecnější problematice nehraje roli. Nejde přitom o testování hypotéz nebo návrh teorie, ale o poznání vnitřních aspektů určitého případu dítěte, pacienta nebo organizace. Výzkumník popisuje do hloubky vybrané stránky případu. Například chce porozumět případu žáka, který má potíže ve třídě, nebo chce porozumět fungování určité části zvolené instituce. Člen je holistické porozumění případu i pochopení propojení jeho jednotlivých částí. Tato studie se používá také při studiu málo známých fenoménů. Výhodou studie je také okolnost, že výzkumník se může věnovat pouze jedinému případu a poznat ho do velké hloubky.

Instrumentální případy jsou považovány za příklady obecnějšího jevu. Výzkumník volí jev (např. stres), pak vyhledá případ nebo několik případů, které tento jev reprezentují, a podrobně je zkoumá. Případem může být jedinec, ale také skupina. Například případová studie spočívá ve zkoumání úspěšně malé počítačové firmy a jejího systému řízení. Získané informace se porovnávají s fungováním větší obchodní společnosti. Člen instrumentální případové studie je porozumět externím teoretickým otázkám. Případ se považuje za důležitý pouze jako prostředek pro určitý cíl. Výzkumník se v tomto případě nezajímá tolik o specifické závěry o případu, ale chce udělat závěry, které jsou za daný případ. V tomto typu studie se výzkumník obvykle zajímá, jak a proč fenomén funguje v jeho současné podobě.

Kolektivní případová studie znamená hloubkové zkoumání více instrumentálních případů. Přitom jde o teoretizování v širším kontextu. Výzkumník věří, že sledováním více případů získá větší vzhled do dané problematiky. Takové studie se používají v komparativních výzkumech, při testování nějaké teorie nebo při její modifikaci, rozvoji nebo původním navrhování. Například výzkumník zkoumá několik případů zařazení mentálně retardovaných dětí do tříd s běžnou dětskou populací.

Stake požaduje, aby se v dané případové studii:

1. určil případ, objekt výzkumu a vyjasnila jeho konceptualizace;
2. zvolily studované jevy, témata nebo problémy (tedy výzkumné otázky);
3. hledaly pravdivosti v datech, jež by měly vztah k položeným otázkám;
4. vzájemně doplňovala klíčová pozorování a datový základ interpretace;

- vybraly alternativní interpretace, které se budou zkoumat a porovnávat;
  - navrhla základní tvrzení a zobrazení pláná pro daný případ.
- Stake upozorňuje, že tyto kroky musíme provést prakticky v každé kvalitativně zaměřené studii. Základní rysy výzkumného procesu popisuje Stake takto:

„Provádíme případovou studii jako neinterventní a empatickou činnost. Jinými slovy nemůžeme normální aktivity v případě ani netestujeme, nebo dokonce ani neprovádíme rozhovory. Jestliže chceme získat informace, diskrétně pozorujeme a zkoumáme příslušnou dokumentaci. Pokud si máme se usilovně zjistit, jak lidé posuzují věci. Dáváme nakonec větší váhu interpretacím výzkumníka než interpretacím sledovaných lidí, ale výzkumník se snaží nejdříve zachytit vícenásobnost reálií, různé pohledy, časito rozdílné až kontradiktivé pohledy na to, co se děje.“ (s. 12)

Yin (1994), jenž svými metodologickými úvahami podstatně přispěl k rehabilitaci tohoto metodologického konceptu, definoval případovou studii jako strategii pro zkoumání předem určeného jevu v přítomnosti v rámci jeho reálného kontextu, a to zvláště když hranice mezi jevem a kontextem nejsou zcela jasné. Přístup terpretativnímu. Pracuje jak s kvantitativními, tak s kvalitativními daty. Validitu studie hodnotí pomocí kritérií, která vycházejí z kritérií kvality známých z kvantitativního výzkumu (Kap. 12.3). V tom se velmi odlišuje od filozofie, kterou volí Stake. Případovou studii definuje Yin však zcela obecně. Podle něho má mít tyto charakteristiky:

- využívá více zdrojů dat kvantitativního i kvalitativního charakteru;
- musí se vypořádat se situací, že je obvykle více proměných než naměřených datových bodů, tedy realizací uvažovaných proměných;
- snaží se využít předchozí teoretická tvrzení, která usměrní sběr dat a jejich analýzu.

Důležité jsou přitom tyto aspekty:

- strategie zde znamená určitý postoj, ne určitou metodu jako třeba pozorování nebo interview;
- výzkum se chápe v širším smyslu a zahrnuje např. evaluaci nebo komparativní studie;
- empirickým zkoumáním se myslí zaměření na shromažďování empirických dat o tom, co se děje;
- studie se týká jednoho případu nebo několika málo případů (ale uvažuje se také možnost zobecnění);
- studie se soustřeďuje na jev v rámci kontextu, zvláště v situacích, kdy hranice mezi jevem a kontextem jsou zastižené.

Podle Yina obecně platí, že v mnoha případech lze v dané výzkumné situaci aplikovat všechny výzkumné strategie (např. v exploratorním výzkumu). Mezi výzkumnými strategiemi neexistuje nějaká jasná hierarchie. Každá ze strategií má však své přednosti a nedostatky, které jsou určeny třemi dimenzemi:

- typ výzkumné otázky;
- kontrola probíhajících událostí;
- zaměření na současné nebo minulé události.

Všimneme si podrobněji první dimenze. Základní kategorizační schéma typů je dáno otázkami: „kdo“, „co“, „kde“, „jak“ a „proč“. Například statistické šetření se hodí spíše pro otázky „kdo“, „co“, „kde“, „jak často“ nebo „kolik“ (což jsou otázky podobné otázkám „kdo“ a „co“), kdy nemáme kontrolu nad průběhem události a sledujeme současně události. Experimentem zodpovídáme otázky typu „proč“ a „jak“ o současných událostech, přičemž máme pod kontrolou ovlivňující faktory. Do úvah však nezahrnujeme dostatečně kontext jevu v reálné situaci. Případové studie jsou nejvýhodnější strategii, když nás zajímají otázky „proč“ a „jak“, přičemž nemáme vliv na průběh události a zaměřujeme se na přítomný jev v rámci jeho reálných kontextů.

Rozsah kontroly parametrů výzkumu (prostředí, složení skupiny, provedení intervence) je největší u experimentálních studií. Nejmenší je v historickém výzkumu – na události, které proběhly, nemáme již žádný vliv a také přístup k datům může být velmi omezen.

Tabulka 4.1 uvádí přehledně jednotlivé typy výzkumných a relevantních situací (Yin 1994, s. 17). V závislosti na požadovaném typu výsledků Yin rozlišuje případové studie na exploratorní, explanační, deskriptivní a evaluační.

Tab. 4.1 Problémové situace pro různé výzkumné strategie

Strategie	Forma výzkumné otázky	Vyzádá kontrolu faktorů?	Zaměření na současné události?
experiment	jak, proč?	ano	ano
statistické šetření	kdo, co, kde, jak mnoho?	ne	ano
analýza dokumentů (kvant.)	kdo, co, kde, jak mnoho?	ne	ano/ne
historické zkoumání	jak, proč?	ne	ne
případová studie	jak, proč?	ne	ano

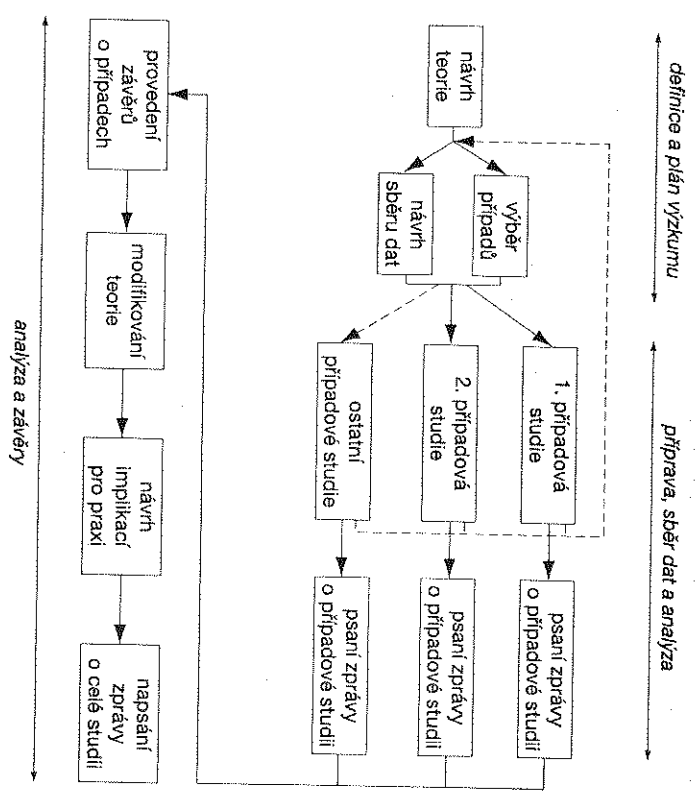
Exploratorní studie mají za cíl prozkoumat neznámou strukturu případu a působící vztahy, definovat hypotézy, otázky, nebo dokonce navrhnout teorii a připravit tak půdu pro další výzkum (v těchto situacích mluvíme o zobečnění případu k teorii nebo o analytickém zobečnění). **Explanatorní studie** podává vysvětlení případu tím, že rozvádí jednotlivé příčinné řetězce, které lze u případu identifikovat. Přitom obvykle využívá nějakou teorii. **Deskriptivní případová studie** má dodat kompletní popis jevu. **Evaluační studie** provádí rovněž popis, explorační nebo explanační, ale jde v ní především o hodnocení nějakého programu nebo intervence na základě určitých hodnotových kritérií.

Ve všech těchto případech hrají významnou roli dosavadní teorie, jež je možné ve studii aplikovat. Například v deskriptivní studii teorie určuje, která data budou pro nás mít největší význam. Heslo „sbíráme data o všem“ vede podle Yina k tomu, že výzkumník má problémy při určování rozsahu studie. Relevantní teorie omezuje rozsah zkoumaných dat. Teorie v podobě *senzibilizujících konceptů* je důležitá i pro exploratorní studie, protože usměrňuje počáteční fáze výzkumu. Senzibilizující koncept znamená koncept převzatý z abstraktní teorie, který slouží pro zaměření výzkumu a nemá obvykle jednoduše operační nalozovatelný tvar. V explanačních studiích využíváme několik konkurujících teorií a hledáme tu, která nejlépe vysvětluje případ.

Předěžná teorie nám v deskriptivní a exploratorní studii pomáhá upřesnit některé základní aspekty. U deskriptivní studie musíme totiž minimálně stanovit: a) účel popisu; b) úplný, ale realistický seznam témat, jejichž deskriptivní zpracování bude znamenat přijatelný popis toho, co se zkoumá; c) témata, která budou považována za základní. U explorační studie pak musíme určit: a) co se explorační; b) účel explorační; c) kritéria, pomocí nichž je možné posoudit, zda je explorační úspěšná.

Při plánování případové studie je důležitá okolnost, zda budeme pracovat s jedním, nebo více případy. Mluvíme pak o mnohonásobných případových studiích nebo mnohopřípadových studiích. Výběr případů nesmíme zotožňovat se statistickým šetřením, protože případy se v tomto typu studie nevybírají náhodně, ale cíleně. Mnohonásobné případové studie používáme v komparativním výzkumu nebo při pokusu navrhnout novou teorii. Yin navrhl vlastní teoretické schéma mnohopřípadové studie. Postup definoval jako výzkumný plán s replikační „logikou“, která směřuje k návrhu teorie. Replikační přístup k mnohonásobným studiím ukazuje obr. 4.1. V jeho schématu znamená případová studie samostatnou studii, která se dobírá určitých závěrů majících vztah k teorii, resp. k samému případu. Tyto informace se stávají podkladem pro jeho replikační ostatními případy. Logika replikace může být buď „literární“, kdy se pracuje s velmi podobnými případy, v nichž je možné předvídat stejné výsledky, anebo se pracuje s případy, které lze kontrastovat, protože z určitých důvodů

Obr. 4.1 Schéma návrhu teorie pomocí mnohopřípadové studie (Yin 1994, s. 51)

vedou k rozdílným výsledkům (teoretická replikace). Souhrnná zpráva obsahuje zprávy o jednotlivých případech a celkové zhodnocení včetně komparace nebo návrhu teorie. Podle Yina znamená provedení šesti případových studií v mnohopřípadové studii tolik, co provedení šesti experimentů. Případy se mají vybrat tak, aby daly různé výsledky v rámci předpověditelných důvodů (teoretická replikace) nebo stejné výsledky (literární replikace). Jestliže všechny výsledky nové možnosti jsou předpověditelné pomocí teorie vzniklé analýzou prvních případů, pak nové případy slouží jako verifikační množství nové teorie. Pokud došlo ke kontrastům s teorií, musí se teorie opravit a být retestována novými případy.

PŘÍKLAD 4.3

Neporadití dobře – replikacím mnohopřípadová studie

P. Szanton (1981) v knize *Neporadití dobře* shrnuje zkušenosti z mnoha pokusů univerzit a výzkumných institutů spolupracovat s městskými zastupiteli. Problém spočíval v tom, že dosavadní pokusy o spolupráci nedopadly dobře. Kniha je příkladem mnohopřípadové replikační studie. Szanton začíná osmi studii a ukazuje, jak se různé univerzity marně pokoušely pomocí svého města. Těchto osm případů přesvědčuje čtenáře o existenci určitého jevu. Szanton pak popisuje dalších pět případů, v nichž neuspěly ani neuniverzitní výzkumné skupiny. Szanton také uvádí třetí skupinu případů, které ukazují, jak univerzitní skupiny uspěly při spolupráci s firmami v komerční sféře. Poslední skupina tří případů ukázala úspěšné týmy při spolupráci s městskými orgány. Tyto týmy se zabývaly nejenom návrhem řešení, ale i jeho implementací. Uvnitř každé skupiny případů Szanton využil techniku „literární“ replikace. Mezi čtyřmi skupinami uplatnil teoretickou replikaci. Závěry knihy vyzněly v tom smyslu, že spolupráce s univerzitami může přinést správním orgánům mnoho výhod. Je možné využít poznatky od skupin, kde se spolupráce zdařila. Zdá se, že je nutné rozšířit formu spolupráce i na implementaci a monitorování navrženého řešení. (podle Yin 1994)

Uvažujeme také podpřípady případové studie. Ty zkoumáme zvlášť, avšak jejich výsledky přispívají k řešení primární úlohy celé studie. Další variantu představuje mnohopřípadová studie s vloženými podpřípady v každém případě.

Tabulka 4.2 shrnuje rozdílné přístupy Yina a Stakea k případové studii pomocí vybraných charakteristik.

Uznávají se tři důvody, proč provádět případové studie. a) Případovou studii se můžeme hodně naučit o dosud neznámé speciální situaci. b) Pouze případová studie nám pomůže porozumět důležitým aspektům problematické oblasti výzkumu; tato přednost se zvláště projevuje v komplexních situacích sociálního života. c) Případová studie může být vhodným doplňkem k jiným způsobům výzkumu; provede se např. před statistickým šetřením za účelem lepšího zaměření kvantitativního výzkumu (více kap. 9).

Shaughnessy a kol. (1990) vyjmenovávají přednosti a problémy případových studií v psychologickém výzkumu. Mezi výhody počítají: a) studie slouží jako zdroj hypotéz; b) na případ lze aplikovat inovativní metodu; c) zkoumá se jedinečný jev; d) zpochybňuje se konkrétní teorie; e) jiná teorie se případem naopak dokumentuje. Za problémy případové studie považují potřebu se prokazovaným příčinných souvislostí a potřebu se zobecnitelností na populaci. S tímto problémy se však v různé míře setkáváme i u výzkumných akcí založených na experimentech a statistických šetřeních s velkými rozsahy výběrů.

Výzkum pomocí případové studie se skládá z následujících kroků, které jsou ve vzájemné interakci:

Tab. 4.2 Přehled rozdílu v pojetí případové studie podle Yina (1994) a Stake (1995)

	Yin (1994)	Stake (1995)
Definice případu	přítomný objekt nebo jevomen bez určení jasných hranic, s kontextem	objekt studie, „komplexní fungující věc“, „integrovaný systém“
Typ plánu studie	jeden nebo několik případů, holistický plán nebo plán s vloženými podpřípady, popisný, exploratorní, explanační	plán studie: intrinsiní, instrumentální, kolektivní
Zdůvodnění metody – pro co je vhodná	otáčky typu „jak“ a „proč“, současný jevomen nebo objekt, bez ovlivňování jednotky výzkumníkem, více zdrojů dat, kvalitativní a kvantitativní přístupy	objekt v přítomnosti, bez vlivu výzkumníka, bez ovlivňování jednotky výzkumníkem, více zdrojů dat, pouze kvalitativní metody, návrh hloubkového porozumění
Orientace	realismus, postpositivismus	interpretativní paradigma, konstruktivismus
Využití teorie	studie řízená pomocí teorie; ustiluje také o tvorbu teorie	teorie se někdy navrhuje během studie, ale není to nutné
Kritéria kvality	spíše kvantitativní kritéria	kvalitativní kritéria

- Určení výzkumné otázky.** Volí se nějaký jev, k němuž se bude výzkumník vztahovat v průběhu výzkumu. Zaměření výzkumník specifikuje určením účelu studie a pomocí výzkumných otázek.
- Výběr případu, určení metod sběru a analýzy dat.** Během fáze plánování výzkumník určí, jak vybere případ, jaké použije techniky sběru a analýzy dat. Jestliže bude pracovat s více případy, každým případem se zabývá samostatně. Musí určit, zda určité případy budou mít zvláštní vlastnosti (extrémní případ). Plánuje, jaká data potřebuje, aby zodpověděl výzkumné otázky. Většinou využije kvalitativní metody sběru dat (viz kap. 6), ale výjimkou není ani použití metod kvantitativních. Zajišťuje, aby sběrem získal kvalitní nezkrslující data. Rozvažuje také základní postup analýzy dat.
- Příprava sběru dat.** Protože se v případové studii generuje mnoho dat, je zapotřebí připravit jejich organizaci v nějaké databázi. K tomu se využívá vhodný počítačový program. Zajišťuje se procvičení a vyzkoušení jednotlivých technik. Plán výzkumu by měl obsahovat protokol postupu sběru dat, termíny a místa. Je nutné předjímat problémy při sběru dat a připravit opatření pro jejich řešení.
- Sběr dat.** Sběr dat provádí výzkumník systematicky a pomocí mnoha zdrojů. Stále udržuje vztah mezi daty a případem. Zaznamenává a dokumentuje

jednotlivé fáze sběru dat. Provádí přepis dat do počítače, označuje a indexuje data tak, aby je mohl vyhledávat.

- Analýza a interpretace dat.** Výzkumník zkoumá data a hledá propojení mezi nimi a výzkumnými otázkami. Zůstává otevřený nečekaným aspektům dat. Používá grafy a tabulace (viz kap. 7). Hledá v datech konfigurace. Provádí analýzu uvnitř jednotlivých případů a porovnává data mezi případy (viz kap. 8.1.4). Tato fáze se prolíná se sběrem dat.

- Příprava zprávy.** Cílem je vykreslit a přiblížit případ v jeho komplexnosti a umožnit čtenáři kriticky posoudit průběh studie. Složitost případu výzkumník zobrazuje tak, aby jí bylo možné lépe porozumět.

Případová studie má být pružná, co se týká množství a typu dat. Data pro přípravu studií mohou poskytovat rozhovory, záznamy pozorování nebo dokumenty. Nemí neobvyklé, že se použijí všechny tři typy. Případová studie dítěte může zahrnout rozhovory s dítětem, s rodiči a s učiteli. Výzkumník také může dítěti učitele pozorovat. Jako dokumenty mohou sloužit lékařské zprávy, deník, zápisky učitele apod. Lze si představit případovou studii organizace s podpřípadem, kde se provede statistické šetření, které zachytí postoje všech členů organizace. Analýza dat z případové studie je náročná činnost vzhledem ke komplexnímu charakteru dat a jejich množství; stává se intenzivnější s tím, jak jejich množství narůstá. Data se kategorizují, třídí a interpretují. Jako v každém výzkumu závisí na dovednostech a snaze výzkumníka, jak bude interpretace případná a přínosná.

PŘÍKLAD 4.4

Hodnocení programu na různých úrovních

Kvalitativní studii přípravy a realizace školního vzdělávacího programu na vybrané škole koncipujeme jako případovou studii. Uvnitř této studie lze provést několik případových studií: učitelů nebo tříd. Jestliže uvažujeme národní reformní program jako celek, provedeme případové studie také na několika úrovních. Například na úrovni vlády nebo ministerstvem bezprostředně řízených organizací (realizace záměru ve výzkumných ústavech); dále na úrovni kraji nebo školy. Všechny případové studie vytvoří plastický obraz celé reformy. Jednotlivé případy jsou vybrány na principu vhodnosti. Každá případová studie může obsahovat i shromažďování výsledků kvantitativními metodami. Kromě toho se mohou provádět na různých úrovních standardní statistická šetření náhodně vybraných jednotek. Celá akce představuje případovou studii fungování reformního programu v jednom státním celku. Výsledky lze využít pro optimalizaci reformních kroků.

Yin popisuje, které charakteristiky odlišují vynikající případovou studii od jejího rutinního provedení. Mnohé z nich jsme již zmínili. Zpráva o případové studii, aby vyhovovala těm nejvyšším požadavkům, musí být pro čtenáře významným

Tab. 4.5 Charakteristiky výsorné případové studie

Název	Projevy
významnosti	objevnost nebo neobvyklost pro běžného čtenáře; význam pro teorii (taxifikace nebo dokumentace teorie)
úplnosti	explicitní vyznačení hranic případu a jejich empirické potvrzení, získání dostatečné bonafitních dat, dovedení výzkumu do jeho přirozeného závěru, vyčerpání problematiky
alternativní pohledy	poukázání na různá řešení, perspektivy, diskuse jejich oprávněnosti; poukázání na omezení studie; anticipace různých pohledů čtenáře na problém
dostatek dat	dostatečné přiblížení případu čtenáři, dostatek relevantních a kritických dat, prokázání validity dat a hodnověrnosti zdrojů, vynechání nedůležitých údajů
čitost zprávy	přehlednost, nápadité a přiléhavé vyjadřování; zajímavá struktura

obohacením a do jisté míry překvapením. Studie musí být úplná, musí vyhledávat a navrhovat alternativní vysvětlení fenoménu a dívat se na něj z různých perspektiv, má obsahovat dostatek popisu získaných dat. V neposlední řadě má čtenáře zaujmout stylem svého zpracování, tedy čitostí. Tabulka 4.3 obsahuje přehledně uspořádané charakteristiky výjimečné případové studie.

PŘÍKLAD 4.5

Případová studie učitele tělesné výchovy

Výzkum, který provedl Schemp (1993), představuje případovou studii středoškolského učitele (pseudonym Steve Sommers), který učil 16 let na stejné škole. Schemp se zajímal, jakým způsobem si tento učitel organizoval a vytvářel znalosti, které potřeboval k tomu, aby se vyrovnal s požadavky, jež na něho kladla středoškolská výuka. Jeho výzkum se řídí metodologickými principy, které navrhl Stake (1995). Schemp koncipuje svoji zprávu jako příběh o učiteli, jeho třídě, škole a komunitě, přičemž se snaží porozumět práci sledovaného učitele. Studie obsahuje biografické a etnografické prvky a dokumentuje jistou marginalitu jedinice, který je zaměstnan jako učitel tělocviku. Uvádíme počáteční sekvenci celé studie:

"To odpovídne bylo více připomínkou právě uplynulého léta než předzvěstí toho, že co nevidět přijde zima. Steve a já jsme stáli na kraji fotbalového hřiště a pozorovali chlapce z prvního ročníku, kteří klusali po hřišti, aby se zahřáli před tréninkem, jenž měl za chvíli začít. Jednalo se o rutinu a Steve podobně chvíle během posledních 16 let se svými třídami tělesné výchovy zažil mnohokrát. Já jsem zde však byl novou tvář: výzkumník z univerzity. Se Stevem jsme se v tento teplý zářijový den teprve vzájemně seznámovali. Z našeho stanoviště jsme mohli vidět krásně upravené hřiště, které čekalo na hráče softbalu, kopané a dalších sportovních her. Uedle pokrývající nedáleké pahorky se ostře rýsovaly proti bezoblačné bílým obloze. Mohli jsme slyšet dunění a rachot nákladních aut, jež přivážela svůj náklad do továrny v údolí pod námi."

Svíjí výklad Schempp prokládá teoreticky osvětujícími pasážemi. V první části studie uvádí teoretická východiska a popisuje metody zkoumání, které použil. Zajímali se především o znalosti sledovaného učitele z perspektivy, kterou formuloval Shulman (1987). Ten upozornil na to, že reforma práce učitelů musí vycházet z poznání zdrojů znalostí učitelů a jejich pedagogického uvažování a jednání. Schempp vychází z teorie sociální konstrukce znalosti (Berger, Luckman 1999). Učitelé konstruují své profesionální znalosti ve světě a ze světa, v němž žijí. Konstrukce učitelových znalostí se děje v dialektickém napětí mezi učitelem a světem kolem něho. Učitelé jako individuality přicházejí do svého místa působení s určitou množinou idejí, tvzení a s určitým způsobem jednání. Kultura pracoviště má své vlastní požadavky a od učitele se očekává, že se jim přizpůsobí. Porozumět učitelovu jednání vyžaduje porozumět působení a dynamice sociálního světa, uvnitř něhož učitel žije. Schempp nepokládá učitelovu znalost za určitou masu faktů a teorií, ale za „prožívání, zkušenostní, procesuální, pružnou a kreativní kompliaci vlnění, vzpomínek, informací, asociací a arikulací, která je podkladem pro aktuální pedagogické rozhodování“.

Bohatost učitelových znalostí a jejich zdrojů lze zachytit pouze dlouhodobě koncipovaným výzkumem. Schempp se tímto případem zabýval celkem jeden rok. Prvních šest měsíců učitele intenzivně sledoval při práci, v druhé polovině roku s ním vedl dodatečná interview, věnoval se validizaci svých poznatků, selektivně prováděnému pozorování určitých aktivit, komunikativní validizaci dat a přípravě zprávy.

Výzkumník také použil biografický přístup (viz s. 130). S učitelem vedl několik reformátních interview, v nichž ho povzbuzoval, aby mluvil o svém životě a práci. Sommers v nich popsal své dosavadní zkušenosti, aktuální stav i plány do budoucna. Výzkumník se zajímal i o jeho rodiny život, politické a životní názory. Použil rovněž stimulované vzpomínání (viz s. 188). Na video zaznamenával náhodně vybrané hodiny Sommersovy výuky. Společně pak probírali videonahrávky. Věřovali se způsobu výuky (výběr obsahu výuky, interakce s žáky, používané rituály atd.).

Aby lépe zachytili učitelovy představy o světě, použil etnografické techniky, jejichž profesionálním shromažďoval data o tom, jak posuzují ostatní učitelé jeho osobnost a profesionální znalosti. Nejednalo se přitom o zkoumání sociálního chování určité skupiny lidí (podstata etnografie), ale o to, jak si ostatní cenili znalosti učitele a jak k nim přispívali. Výzkumník použil zúčastněné pozorování se stáusem „privilegovaný“ pozorovatel. Doprovázel učitele po škole a do tříd. Soustředil se na to, s kým se Sommers setkal a na způsob jeho interakce. Prvních šest týdnů výzkumu takto postupoval každý den, později docházel na školu třikrát týdně. Prováděl také neformální interview se studenty, učiteli, úředníky a se členy komunity. Seznámil se s kolegy učitelé, která poskytla mnoho důležitých informací; měla roli klíčového informátora (viz s. 194) a přispěla k ověření poznatků získaných jinými cestami.

Výzkumník také analyzoval různé úřední dokumenty, aby měl další podklady pro hodnocení jednání učitele. K tomu sloužily kurrikulum, plány výuky, zápisy do třídní knihy, poznámky od rodičů atd. Analýzu výzkumník prováděl standardní metodou redukce dat do témat a kategorií, které popisovaly zdroje učitelových znalostí i to, jak je učitel využíval ve své práci.

Sommers byl ke konci studie informován o všech jejích aspektech. S ohledem na platnost nálezů studie mu byly předloženy k nahlédnutí dvě verze výzkumné zprávy, aby se k nim vyjádřil. Nikdo neviděl tyto zprávy dříve, než je Sommers okomentoval. Jména města, školy a všech popisovaných osob byla změněna ve snaze zachovat anonymitu. Sommers

byl požádán, aby posoudil přesnost popisovaných událostí a udělal dodatečné návrhy nebo doporučení. Byl upozorněn, že se zpráva někdy může odlišovat od jeho stanoviska.

Na první návrh zprávy Sommers reagoval s určitým hněvem a s pocitem, že byl oklamán. Byl přesvědčen, že ve zprávě nebude adekvátně a přesně reprezentován, že celá zpráva vyznívá negativně a na školu vrhne špatné světlo. Na výzvu, aby Sommers určil oblasti, v nichž si myslí, že je hodnocen neadekvátně, nebo aby do zprávy přidal svou vlastní kapitolu „Sommersova odpověď“, učitel nereagoval a nabídku ignoroval. Zpráva však stejně doznala změn v duchu učitelových komentářů. Skutečnosti, které mohly být interpretovány negativně, byly upraveny směrem k neutrálním hodnotám, aniž by přitom byla ohrožena validita zprávy. Na některých místech byla zpráva doplněna. Také byly opraveny nepřesnosti, na něž Sommers upozornil.

Druhy návrh zprávy byl vypracován spolu s učitelem, opět s požadavkem, aby posoudil přesnost popisovaných událostí. Jeho odpověď na druhy návrh byla okamžitá a vsřícná. Jeho komentáře přispěly k ověření platnosti a přesnosti zprávy.

Výzkumník zjistil, že Sommers se opíral o čtyři hlavní zdroje znalosti: místní společnosti, školu, profesní a životní zkušenosti. Tyto zdroje byly podkladem pro učitelovy víze i míru odpovědnosti, kterou přijímal. Mezi Sommersem a prostředím existovalo dialektické napětí, které utvářelo jeho postavení na škole.

K hlavním poznatkům z této studie patřilo, že Sommers byl na škole považován spíše za trenéra než za učitele. Důležitě především bylo to, že vedl školní sportovní oddíl a organizoval různé soutěže. Zde se projevil nízké hodnocení potřeby pedagogické práce v oblasti tělesné výchovy. V hodinách tělocviku se neposuzovala jejich obsahová náplň, ale spíše kvalita organizace a kázeň. Kdyby se Sommers přizpůsobil těmto očekáváním, přežíval by v marginální roli. Tomu však odporovaly jeho úspěchy při vedení školního sportovního oddílu. Nové informace získával Sommers díky své vlastní aktivitě (nákup časopisů a knih), od školy dostával v tomto směru minimální podporu. Z nových informací přijímal Sommers pouze ty, jež byly připravené tak, že je mohl bezprostředně upotřebit ve své třídě. Informace abstraktní povahy nebo informace, které bylo nutné „přelozít“, aby je mohl použít, Sommers odmítal přijmout.

K možnosti využití výsledky studie Schempp poznamenává, že může být prospěšná pro toho, kdo pracuje v podobných podmínkách a nachází se ve stejné situaci. Popsaná práce představuje dokument o profesionálním růstu a socializaci, přičemž se pátá i po příčinách jednotlivých jevů. Čtenář si tak může lépe uvědomit vlastní situaci a možnosti případných snah o změnu. Srovnání tohoto případu s jinými může vést k odhalení podobností a rozdílu, případně vést k vytvoření nové teorie.

4.2 Etnografický výzkum

Etnografický výzkum se provádí s cílem získat holistický obraz určité skupiny, instituce nebo společnosti. Na rozdíl od tradiční etnografie se přitom kvalitativní výzkumník nezabývá nějakým kmenem na odlehlejších místech, ale skupinami přímo ve vlastní společnosti. Důraz se klade na dokumentování každodennosti jedinců

tím, že je pozorujeme a vedeme s nimi rozhovory. Výzkumník často nezáčíná výzkum se zcela jasně definovanými hypotézami. Snaží se porozumět dění ve skupině a sledovat jednotlivé aktivity jejích členů (Goetz, LeCompte 1984).

Etnografické studie odražejí široké spektrum zájmů – zkoumají perspektivy členů skupin, obsahy a formy jejich myšlení, interakce a sociální praktiky. V předí obvykle stojí otázka, jak jedinci společně vytvářejí sociální skutečnost. Pohled etnografa není totožný s každodenním posuzováním skutečnosti členy skupiny. Etnograf musí zcizit důvěrně známé, považovat to za neznámé a snažit se porozumět procesu, který vedl k dané formě života. Odhaluje mechanismy tohoto procesu.

Vymezíme základní pojmy, které etnografie používá: **Kultura** je systém sdílených názorů, hodnot, praktik, jazyka, norem, rituálů a materiálních věcí, jež jsou vyjádřením toho, jak určité skupina pojímá svět a život (srov. Rataj 2005). **Subkultura** je kultura určité podskupiny většího společenství. Například na vysoké škole lze studovat odděleně subkultury studentů, asistentů, profesorů nebo administrativního personálu. **Etnocentrismus** je hodnocení jedinců z jiné skupiny na základě kulturních standardů vlastní skupiny. **Emic perspektiva** je perspektiva jedince ze skupiny. **Etic perspektiva** je perspektiva na skupinu z pohledu člena jiné skupiny. Ve vědě jde o pohled výzkumníka. **Holismus** vychází z představy, že celek je více než součet jeho částí. Jde o popis skupiny jako celku, včetně jejích částí a vztahů mezi nimi.

Výzkumník si v terénu klade neustále tyto otázky:

1. Co se děje v dané terénní situaci?
2. Co znamenají události pro účastníky situace?
3. Co lidé musí vědět, aby byli schopni udělat to, co dělají v dané situaci?
4. Jak lze vztáhnout to, co se děje v dané situaci, k dění v širším sociálním kontextu?
5. Jak se liší organizace dění v této situaci od dění na jiných místech a v jiných časových okamžicích?

PŘÍKLAD 4.6

Práce na rohu ulice

Tato proslulá práce etnografického zaměření, jejímž autorem byl W. F. Whyte (1914–2000), se doporučuje ke čtení v základních kurzech kvalitativního výzkumu. Yin (1994) ji považuje za popisnou případovou studii. Kniha předkládá studii skupiny mladých lidí. Zachycuje vývoj vztahů ve skupině a popisuje subkulturu, která do té doby nebyla zkoumána. Whyte (1955) pomocí vhodné volby klíčového informátora získal přístup do skupiny mladých lidí pocházejících z druhé generace italských imigrantů v Americe. Na základě dvouročního pozorování popsal motivy, hodnoty, životní styl a sociální organizaci, vztahy přátelství v této lokální

kultuře. Ačkoli popisuje jedno místo, hodnota práce paradoxně spočívá v zobecnitelnosti výsledků o schopnostech jedince, skupinové struktury a sociálních strukturách podobných komunit. Další výzkumníci opakovaně pozorovali na jiných místech a v jiném čase podobné mechanismy jako Whyte. Studie přinesla poznatky o neformálních sociálních procesech ve skupině a zpočtybrnila tehdejší představy o sociálně deorganizovaném sílumu. Ve skupině působil řád a má hierarchickou strukturu, která vychází z osobních vztahů a systému vzájemných vazeb a povinností. Etnografie upozornila, že většina každodenních interakcí v sobě obsahuje bohaté sociální významy. Každá mikrointerakce reprodukuje a transformuje makrosociální strukturu – jenom to nepozorujeme.

Whyte pocházel z dobře situované rodiny. Měl literární ambice a pro tento výzkum se rozhodl proto, aby „poznal život chudých lidí“. Místem výzkumu byla italská čtvrť v severní části Bostonu, která odpovídala nejlépe jeho představám o sílumu. Whyte žil více než rok v jedné italsko-americké rodině, stýkal se s členy skupiny, pozoroval je, jak flirtují, soupeří spolu a hraji hazardní hry. Zorganizoval později také kampaň zaměřenou na získání finanční podpory od městské správy. Celá práce má dvě části – jde vlastně o dvě oddělené případové studie, v nichž jde o prozkoumání logiky neformálních skupinových procesů. V první části Whyte líčí život a zkoumá kulturu dvou skupin – skupiny nezaměstnaných mladých mužů a skupiny, jejíž členové chtějí dosáhnout lepší životní úrovně. Ve druhé části se Whyte zabývá formami organizované drobné kriminality a s tím spojenými vazbami na politické kruhy. Jde o popis prostředí ilegálních hazardních her, korupce a volebních podvodů ve stylu investigativní novinářky.

Svoji proslulost získala studie teprve doplněním o osmdesátitřítákové přílohy, v níž Whyte popisuje svůj postup v terénu. Tím proráží zeď mýtů, která tuto studii nejdříve obklopovala. V této části nejde o abstraktní návody, jak postupovat, ale o líčení omylů, nejistoty a osobní angažovanosti výzkumníka. Whyte upozorňuje na nesmírnou důležitost klíčových informátorů jako zdroje informací umožňujících interpretovat data z terénu. Také naši do metodologie téma autoreflexe výzkumníka během výzkumného procesu. Whyte během své práce také rozpoznal transformující sílu teorie. V důsledku toho obrátili svoji další pozornost k pokusům organizovat intervenční programy a akční výzkum. (Podle Traversa 2001)

Často má etnografická studie velmi podobné provedení jako případová studie. Etnografický výzkum lze charakterizovat třemi znaky: delší setrvání ve skupině, pružný plán výzkumu, etnografické psaní.

1. **Delší pobyt v terénu** je nutný pro odhalení a poznání sociálních praktik, přičemž „etnograf se otevřeně nebo skrytě zúčastní každodenního života lidí po dlouhou dobu, pozoruje, co se děje, naslouchá, co se povídá. Klade otázky a shromažďuje všechna různým způsobem dostupná data“. (Hammersley 1990, s. 40) Výzkumník se v určité fázi identifikuje s životem skupiny natolik, že vzniká nebezpečí ztráty odstupe od dění ve skupině.
2. **Pružná strategie** je zapotřebí, aby se etnograf dokázal přizpůsobit danostem situace a potřebám vznikajícím při navrhování teorie, pomocí níž výzkumník

zachycuje danou kulturu a pozorované vztahy. To zahrnuje dovednost připravit sobě postup výzkumu a schopnost najít rovnováhu mezi úsilím shromáždit data a nároky situace. Nevyváženost obou aspektů může vést k uzavření přístupu do terénu a informacím. Používáme všechny vhodné metody získání dat: zúčastněné pozorování, individuální rozhovory, rozhovory se skupinou a shrmažďování artefaktů, historické a aktuální dokumenty, fotografie a video.

3. Základem etnografické práce je **zaznamenávání pozorovaného**, slyšeného a prožitého. Obvykle se záznam provádí následně a závisí na schopnosti výzkumníka zapamatovat si věci a interně je zpracovat. To je jeden z důvodů, proč se zápisy etnografického sledování nemohou kryt se skutečností. Představují určitou transformaci pozorovaného v autorský text. Přitom jde o to, aby výsledná zpráva přesvědčila čtenáře, že hodnověrně zobrazuje realitu.

Důraz v etnografické studii je kladen na dokumentování a vykreslení každodenní zkušenosti jedinců a způsoby interakcí („hustý popis“). Výzkumník chce porozumět tomu, co se děje.

Pojem „hustý popis“ zavedl antropolog Clifford Geertz. Znamena podrobnou zprávu o prostředí a chování skupiny jako základ vytvoření teoretických tvrzení o její kultuře. Není přesně určeno, jak musí podrobný popis vypadat, aby byl opravdu etnograficky významný. Měl by obsahovat interpretaci okolností, významů, přístupů, motivací a všeho dalšího, co pomáhá charakterizovat sledované epizody. Každý hustý popis je implicitně nebo explicitně „prosáknutý“ nějakou teorií přijatou výzkumníkem.

Denzin (1989, s. 159) uvádí příklad hustého popisu, který odlišuje od řídkého popisu. *X zavíhl telefon a mluvil se svojí ženou je řídký popis. Je však také možné předešlou situaci popsat takto: X pracoval na své knize a poslouchal country hudbu. Chěl si zrovna dojíti uvařit kávu, když zazvonil telefon. Byla to jeho žena. Mluvil o hádce, kterou spolu měli ráno, a dohodli se, že už v ní nebudou pokračovat. Smluvili se, že spolu pijdou na oběd a že proberou předemti sporu ještě jednou v křídle. Toto podání se blíží hustému popisu. Hustý popis má být navíc interpretativní. Má zachytit významy, které osoby připsují událostem. Také má zachytit, jak se interpretace rozvíjejí v čase. Denzin staví do kontrastu hustou a řídkou interpretaci a ironicky poznamenává, že někteří vědci na základě řídkého popisu docházejí k hustým interpretacím. Co to je hustá interpretace? Taková interpretace navazuje na hustou deskriptivní a usiluje o shrnutí zkušenosti, jež byla hustě popsána. „Hustá interpretace interpretuje interpretace sledovaných jedinců, které jsou zaznamenány hustým popisem.“*

Rozlišujeme makroetnografii a mikroetnografii. **Makroetnografie** se snaží popsat a analyzovat celou kulturu nebo její jednotlivé části tím, že popisuje názory a prakticky skupiny a ukazuje, jak různé části přispívají ke kultuře jako

konzistentnímu celku. Výsledkem takového výzkumu je kniha nebo monografie. V **mikroetnografii** se uplatňuje etnografický pohled na vymezenou sociální jednotku nebo izolovanou skupinu lidí. Tuto etnografii označujeme někdy jako fokusevanou etnografii. Výsledkem je obvykle vědecký článek. Může se jednat o etnografii školy, psychiatrické léčebny, jednotky intenzivní péče, hokejového mužstva. Mikroetnografie je zaměřená na sociální jednotku nebo procesy uvnitř malé skupiny, ale přesto usiluje o holistický pohled a kontextuální faktory. Zmírňuje se při ní požadavek na delší pobyt v terénu. Taková etnografie generuje popisné teorie o vybraném jevu, které mohou být užitečné např. při provádění určité profesionální činnosti. Při hodnocení výsledků si zodpovídáme otázky:

1. Neohrožuje krátký pobyt spolupráci mezi informátory a výzkumníky?
2. Jak ovlivňuje krátké trvání studie analýzu a interpretaci dat?
3. Prokazuje výzkumník dostatečný stupeň průniku do prostředí a účasti (participaci), aby dokázal zpracovat hustý popis?

Interpretativní etnografie nebo také hermeneutická etnografie vychází z přesvědčení, že etnografická analýza má objevovat významy pozorované sociální interakce. Takto zaměřeni etnografové jsou pokračovatelé způsobu myšlení, který zděrazňoval Max Weber. Proč je hermeneutická interpretace v etnografii důležitá, přibližuje etnograf Geertz (1973):

„Člověk je bytost zachycená do sítě významů, kterou si sama vytvořila. Tuto síť můžeme považovat za kulturu. Její zkoumání proto není experimentální vědou, která hledá zákony, nýbrž vědou interpretující, která hledá významy.“ (s. 5)

Pro takto zaměřené etnografy je základem analytická a interpretativní práce. Snaží se o „hustý popis“ lidského chování, přičemž analýza a interpretace mají osvětlit zakorenění člověka v dané kultuře. Agar (1980) se domnívá, že etnograf má dospět k interpretaci aktivit v dané kultuře tím, že:

- a) zachytí v širokém rozsahu způsoby interpretace světa členy kultury (subkultury, podskupiny);
- b) odhalí významy, které jsou důležité pro interpretaci nových aktivit členů skupiny.

Sémantická antropologie (Spradley 1990) se soustřeďuje na porozumění kognitivní organizaci kulturních znalostí. Hledají se kulturní kategorie a příslušné organizační principy. Přitom se etnograf snaží nevstoupit do materiálů vlastní schémata. Výzkumný plán těchto etnografů má cyklický charakter. Výzkumník vychází ze zcela obecného zaměření, začíná se sbíráním dat a analyzou s cílem identifikovat kulturní symboly a vztahy mezi nimi, formuluje hypotézy a kontroluje tyto

hypotézy sběrem nových dat a jejich analýzou. Spěr dat se zaměřuje na zápis toho, co účastníci říkají v přirozených podmínkách, a na získávání odpovědí na upřesňující otázky. V první fázi se kladou otevřené otázky, aby účastníci mluvili tak, jak jsou zvyklí v běžném životě. V dalších fázích se používá tzv. kontrolovaná elicitace, která se opírá o již získané znalosti používání jazyka. Je nutné, aby se etnograf naučil jazyku dané kultury. To znamená klást otázky, které odhalí vztahy mezi koncepty dané kultury.

Následuje analýza dat, která rozeznává čtyři fáze:

- a) doménová analýza podávající přehled o kulturním pozadí a organizaci povrchových struktur,
- b) taxonomická analýza, jež hledá podobnosti mezi symboly na základě sémantických obsahů,
- c) komponentní analýza, která hledá rozdíly mezi symboly na základě jiných než sémantických obsahů,
- d) tematická analýza identifikující témata v jednotlivých doménách.

Kritická etnografie je postmodernistický přístup považující etnografii za vyprávně vznikající v interakci mezi etnografem a informátory, kteří jsou považováni za spoluautory a tvůrce svých vlastních životů a kultury. Etnografie vzniká v interpretacím procesu a každá etnografie představuje pouze jeden možný způsob interpretace. Existují dvě zaměření etnografie: postmoderní a feministická. Zjednodušeně řečeno se postmoderní etnografové zajímají o rétoriku a formy popisu. Popisování i čtení se považují za kreativní proces. Feminističtí etnografové odhalují formy útlaku jedinců z méně privilegiovaných skupin. Jejich způsob pohledu má mnoho společného s pojětím kritického realismu (Bhaskar 1989), které požaduje hodnotový přístup. Považuje ho za podstatnou vlastnost sociálního výzkumu. Etnografická metoda se často uplatňuje v pedagogickém výzkumu. Přikladem otázky v etnografickém výzkumu může být, jaký je život na dané střední škole. Výzkumník se pokouší zachytit každodenní život učitelů, studentů a personálu školy. Pozoruje dění o přestávkách nebo vyučování ve třídě, provádí rozhovory s učiteli a studenty. Etnografický popis pak zachycuje sociální atmosféru školy, intelektuální a citové zkušenosti studentů, způsoby, jak reagují učitelé při vyučování, jak personál jedná se studenty, jak si studenti osvojují „pravidla“ školy a jak je modifikují, jaké jsou názory studentů na školu. Shromažďovaná data zahrnují školní dokumenty, videonahrávky výuky nebo průběhu nějaké schůze na škole, kopie sešitů studentů, třídní knihy atd. Jiné etnografické studie se soustředí pouze na jednu třídu nebo věkovou kohortu, kterou sledují na škole několik let. Úkolem výzkumníka je zachytit dění ve třídě nebo škole a její atmosféru tak živě a podrobně, aby i jiní porozuměli, co se na dané škole děje, co dělají a prožívají členové třídy.

Výzkumník si může klást v takovém výzkumu následující otázky: Podle jakých norem se řídí žáci v dané třídě? Jaké hodnoty uznávají? V jaké interakci je učitel se žáky? Jak se žáci chovají vůči sobě navzájem? Jaké taktiky a typy výuky používá učitel? Jaké hodnoty podporované školou žáci internalizovali? U nás se tímto typem výzkumu zabývá dlouhou dobu Prážská skupina školní etnografie na Pedagogické fakultě Karlovy univerzity (Kučera 1992; Prážská skupina školní etnografie 2004, 2005).

PŘÍKLAD 4.7

Pedagogická etnografická studie nové formy výuky

Etnograficky orientovaná práce Carisona a Hastie (1997) se zabývala zkoumáním subjektivních pohledů žáků. Věnuje se účasť žáků ve výuce z perspektivy jejich sociální angažovanosti. Sledován byl průběh výuky podle nového pedagogického modelu, kdy žáci dostávali možnost podílet se na řídicích a organizačních aktivitách během výuky. Výzkumníci použili kombinovanou metodu terénních poznámek, rozhovorů a videonahrávek. Sledovali především sociální chování žáků. Provedení studie usnadnilo jasné zadání výzkumného problému.

Svoji etnografickou studii autoři založili na teoretických úvahách, že v průběhu výuky fungují tři systémy úkolů, které v kombinaci vytvářejí prostředí třídy:

- A – vlastní výukové úkoly (zaměřené na rozvoj dovedností a znalostí),
- B – řídicí úkoly (úlohy mající vztah k chování ve třídě a organizaci),
- C – sociální aktivity žáků.

Přitom sociální aktivity žáků jsou charakterizovány jako systém, který má vztah k intencím žáků hledajících sociální interakce. Výzkumníci předpokládali, že změna v jednom systému ovlivňuje aktivity, které probíhají v ostatních systémech. Jestliže například probíhají nejčastěji fotbalovém turnaji (změna v systému C) nabudou vichu nad probíráním učebni látky (změna v systému A), pak učitel musí provést příslušné organizační akce (změna v systému B). Z toho také plyne, že nesrovnalosti v jednotlivých systémech vedou k nepřijatelné nerovnováze v celém procesu výuky.

Cílem studie bylo zkoumat systém sociálních úloh žáků v podmínkách modelu výuky, v němž se žáci podílejí na jistých aktivitách v průběhu výuky kolektivních sportů (doba trvání až 20 týdnů). Přitom se simuluje průběh sportovní sezóny ve skutečném sportovním oddíle. Role, které přitom žáci přebírají, zahrnují koučování, vedení mužstva, členství v organizačním výboru mužstva atd.

Studie se zúčastnilo 88 žáků ze tří tříd jedné velké střední školy v Austrálii. Výuka tělesné výchovy byla na této škole dotována třemi výukovými jednotkami v týdnů. Data výzkumníci shromažďovali sedm týdnů. Použili přitom čtyři metody: pozorování, videozáznamy, skupinové rozhovory s žáky, rozhovory s učiteli a neformální rozhovory se žáky a učiteli. Charakterizujeme stručně každou z nich.

1. Aspoň jednou týdně byla pozorována a na video nahrávána výuka v každé ze třídy. Na konci bylo k dispozici 21 záznamů z pozorování (terénní poznámky, které zaznamenávaly interakce mezi žáky a úroveň jejich účasti) a příslušné videonahrávky. Po

dvou týdních bylo vybráno 24 žáků ze tří definovaných kategorií pohybové dovednosti, s nimiž byly provedeny další rozhovory.

- Všichni žáci se zúčastnili aspoň jednoho skupinového interview. Skupiny tvořili vždy tři až čtyři žáci. Výzkumníci se snažili, aby ve skupině byli kapitáni jednotlivých mužstev nebo jejich koučové. Žáci s nižším stupněm pohybového nadání se zúčastnili rozhovorů zvlášť. V těchto rozhovorech byly společně některé kládebné otázky, aby mohlo být provedeno jejich srovnání. Některé položené otázky se týkaly role žáka v třídě, rozdílu mezi dřívější a novou formou výuky, co se žákům líbilo nebo nelíbilo, zda se zlepšili v příslušném sportu.

- S učiteli byly prováděny semistrukturované rozhovory. Všichni učitelé odpovídali v podstatě na stejné otázky, ale měli volnost své odpovědi rozšířit o dodatečné informace nebo uvést nová témata. Otázky se týkaly jejich názorů na fungování simulace, na chování žáků a jaké viděli rozdíly v obou typech výuky.

- V době přesunu třídy na hřiště nebo stadion výzkumníci navazovali rozhovory s jednotlivými žáky. Obsahy rozhovorů přepisovali hned po skončení hodiny tělocviku. Před výukou i po výuce také diskutovali s učiteli. Fungovali jako členové pomocného týmu.

Prováděla se kontrola validity. Jakmile byly rozhovory přeepsány, učitelé i žáci si je mohli přečíst a vyjasnit případné nepřesnosti. Skupiny, které se zúčastnily dvakrát skupinového interview, měly před druhým interview možnost přečíst zápis prvního interview a vyjádřit se k němu.

Při analýze získaných dat postupovali výzkumníci standardním kvalitativním způsobem. To znamená, že prováděli kódování a tvorbu kategorií metodou „nepřerzitého porovnávání“ (viz s. 245), přičemž pro nejmenší informační jednotky zakládali identifikační kartičky. Ty přerovnávali podle podobnosti. Tímto procesem vznikaly klasifikační kategorie. Na konci tohoto procesu byly identifikovány čtyři hlavní kategorie:

- interakce s vrstevníky,
- role žáka a příslušné akce,
- učení se,
- soutěž.

Nejobšáhlejší kategorií představovaly role žáka a příslušné akce. Některé kategorie se překrývaly (interakce a role). To vedlo k dalšímu zjemnění definice kategorií a k uvahám o jejich vzájemném propojení.

Výzkumníci provedli také kontrolu klasifikace do kategorií pomocí koeficientu souhlasu mezi výzkumníky. V tomto procesu stejná data z několika rozhovorů znovu kódoval výzkumník, který neprováděl první kódování. Dosáhlo se devadesátiprocentního souhlasu. Nesouhlasné případy byly dále analyzovány, aby se dosáhlo souhlasu.

Výzkumníci také kódovali videonahrávky. Přitom se soustředili na interakce žáků, roli učitele a chování žáků s nižšími a vyššími dovednostmi. Takto získané informace využili výzkumníci pro ověření poznatků zjištěných pomocí jiných metod.

Analýza datového materiálu odhalila čtyři hlavní témata, která poukazovala na vlastnosti nového modelu výuky:

- změny ve způsobu interakce mezi žáky s důrazem na vývoji týmové spolupráce a kooperace;
- změny v možnostech osobnostního vývoje s důrazem na schopnosti vést a spolupracovat;
- změna v povaze soustředění (přičemž se snaha vyhrát stala důležitější a vedla k větší snaze);
- změna v tom, jak žáci pohlížejí na své učení během výuky ve třídě.

Zkoumání naznačilo, že zvolená forma výuky přispěla k tomu, že nedocházelo ke konfliktu mezi sociálními agendami žáků a učitele, protože se žáci podíleli na organizačních a řídicích aktivitách ve vztahu k výuce.

4.3 Zakotvená teorie

Název „zakotvená teorie“ (grounded theory) neoznačuje nějakou určitou teorii, nýbrž určitou strategii výzkumu a zároveň způsob analýzy získaných dat. Podrobnějšímu popisu analytických kroků metody zakotvené teorie se věnujeme v kapitole 8.3.

Cílem výzkumu, který vychází ze strategie zakotvené teorie, je návrh teorie pro fenomény v určité situaci, na niž je zaměřena pozornost výzkumníka. Vznikající teorie je zakotvená v datech, získaných během studie. Pozornost se věnuje zvláště jedné a interakcím sledovaných jedinců a procesům v daném prostředí. Tento postup je svázán se jmény amerických sociologů B. Glasera a A. Strausse (1967). Jejich metodologická doporučení našla velkou odezvu mezi kvalitativními výzkumníky, především díky relativně podrobnému a přesnému vymezení kroků metody. V konkrétním výzkumu badatelé modifikují nebo vypouštějí některé kroky celého postupu. Především Strauss zohledňoval při návrhu metody některé myšlenky symbolického interakcionismu.

Postup zakotvené teorie se vyznačuje následujícími rysy:

- poskytuje explicitní procedury pro vytváření teorie;
- poskytuje postupy pro provedení studie, jež bude pružná a zároveň systematická a koordinovaná;
- poskytuje explicitní procedury pro analýzu kvalitativních dat;
- je užitečný především v aplikovaných oblastech výzkumu a v oblastech, které jsou málo teoreticky zpracované;
- existuje dostatek příkladů použití tohoto přístupu.

PŘÍKLAD 4.8

Studie provedení metodou zakotvené teorie

Glaser a Strauss (1968) byli ovlivněni chicagskou sociologickou školou. Ve svých pracích se zabývali často problémy sociologie medicíny. Popíšeme dvě jejich práce.

První z jejich významných studií představuje práce *Kontext vědomí*. V jejím průběhu vyvinuli oba vědci svůj přístup ke kvalitativní analýze dat. V této studii šlo o výzkumnou otázku, na čem závisí způsob interakce s umírajícím a jak je tato interakce určena znalostí o blízkosti smrti. Konkrétně se zkoumalo, které formy se používají při interakci mezi umírajícím a nemocničním personálem, mezi nemocničním personálem a rodinnými příslušníky a mezi rodinnými příslušníky a umírajícím; jaké taktiky se při komunikaci používají a jakou v tom hraje roli nemocnice jako sociální organizace.

Centrálním konceptem na konci analýzy se stal „kontext vědomí“ jako označení toho, co každý aktér ví o stavu pacienta a o vědomostech ostatních aktérů. Kontext vědomí se mění podle stavu pacienta nebo v důsledku nových informací, jež se k aktérům dostávají. Jako typy kontextu vědomí výzkumníci rozpoznali kategorie: uzavřený kontext vědomí (pacient nic neví o své brzké smrti), podezřívavý kontext vědomí (pacient má určité podezření), vědomí vzájemného klamání (všichni jsou informováni, ale nikdo to neřekne otevřeně) a otevřené vědomí (pacient zná svůj stav a otevřeně o něm mluví stejně jako ostatní lidé). Analýza kontextu vědomí zahrnuje:

- popisy všech stavů;
- předpokládané sociální struktury, které k nim vedou;
- popisy příslušných interakcí a taktik účastníků;
- změny interakcí v závislosti na změně kontextu vědomí,
- popisy akcí, které provádějí jednotliví účastníci, aby změnil daný stav kontextu vědomí;
- popisy důsledků interakčních forem pro účastníky, pro nemocnici a další interakce.

Oba vědci dovozují, že jimi vyvinutá teorie pro danou specifickou situaci se může stát základem vzniku formální teorie pro kontext vědomí všude tam, kde může docházet k vzájemnému klamání.

Tématem druhé práce se pro oba výzkumníky stala otázka, jak ženy s chronickým onemocněním zvládají své těhotenství. Z textů rozhovorů s postiženými ženami výzkumníci vyextrahovali ústřední kategorie „vědomělé riziko“, která má dvě dimenze: intenzitu (silnou nebo slabou) a původ rizika (přímá nebo podmiňovaná těhotenstvím nebo chorobou). Aby tuto kategorii spojili s ostatními aspekty, rekonstruovali následující proces: Uvědomělé riziko v souvislosti s onemocněním vede k plánování a provádění určitých zabezpečovacích opatření, která jsou ovlivňována motivací, bilancováním a kontextovými podmínkami a směřují ke zmiřování rizika.

Metodologové rozlišují dvě základní fáze hledání nových poznatků: a) kontext objevování (*context of discovery*) a b) kontext zdůvodňování (*context of justification*). Zhruba řečeno kontext objevování znamená fázi výzkumu, v níž probíhá

spekulativní a kreativní generování hypotéz, kdežto kontext zdůvodňování představuje fázi jejich systematického přezkoušování.

Metoda zakotvené teorie se uplatňuje v kontextu objevování, protože při ní jde především o explorační a rozvíjení nových teorií. Je zřejmé, že takový proces nelze algoritmizovat nebo vymezit pevnými pravidly, protože v sobě vždy nese prvky intuice a nejistoty. Návrh postupu zakotvené teorie tento aspekt nutně zohledňuje.

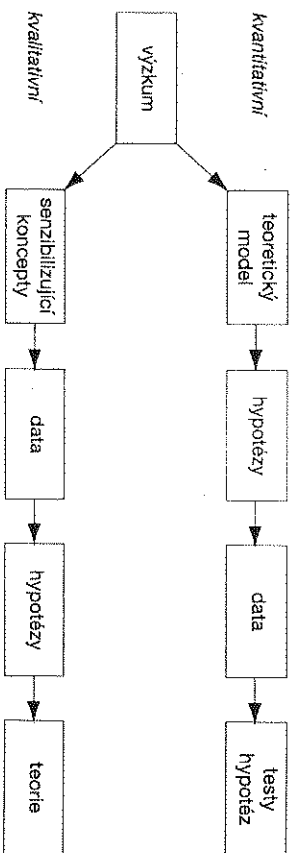
Glaser a Strauss patří mezi metodology, kteří chtějí zlepšit schopnosti výzkumníků generovat teorii, jež bude relevantní pro danou oblast. Tvrdí, že „každý není stejně schopný v objevování teorie, vědec však může navrhnout užitečnou teorii, aniž by byl „genius“. Jejich návrh má za cíl:

1. vyvíjet teorii, ne pouze nějakou teorii testovat;
2. dát výzkumnému procesu systematickost, která je základní vlastností „dobré“ vědy;
3. pomoci analytikovi v překonávání předsudků a předpokladů, jež si do výzkumného procesu přináší nebo které si v jeho průběhu vytvoří;
4. poskytnout zdůvodnění pro předkládanou teorii, vytvořit hustou síť poznatků, rozvinout citlivost a integraci, aby bylo možné navrhnout bohatou, umně tkanou, explanatorní teorii, úzce aproximující realitu, kterou reprezentuje.

Obtáček 4.2 znázorňuje komparativním způsobem zjednodušené podání průběh standardního kvantitativního výzkumu a výzkumu, který je založen na zakotvené teorii.

Tvorba zakotvené teorie vyžaduje vstoupit do „terénu“ a shromážďovat data. Takovými daty mohou být např. texty rozhovorů. Je také možné použít záznamy

Obtáček 4.2 Srovnání etap zkoumání podle hypoteticko-deduktivního paradigmatu a metodologie zakotvené teorie

pozorování nebo dokumenty. Zakotvenou teorii je možné použít i pro sekundární zpracování kvantitativních dat. Obvykle vyžaduje zakotvená teorie více vstupů do terénu. Data jsou analyzována mezi těmito vstupy. Sběr dat pokračuje tak dlouho, až je teorie saturována. To znamená, že další data nepřispívají k dalšímu vývoji teorie. Při vytváření zakotvené teorie se provádějí následující akce:

1. Výzkumník vstupuje do terénu vybaven prvotními vágními koncepty a představy o zkoumané oblasti.
2. Výzkumník studuje jednotlivé případy nebo skupiny a zaznamenává data získaná pozorováním, rozhovory a shromažďováním dokumentů.
3. V procesu zkoumání data similtánně shromažďuje a analyzuje.
4. Výzkumník rozšiřuje své zkoumání na další případy procesem teoretického vzorkování, které má přinést novou informaci pro rozvoj teorie. Výběr nových případů závisí na dosažitelných poznacích a rozvíjející se teorii.
5. Výzkumník provádí porovnávání mezi případy, testuje své poznatky a validuje zjištěná fakta. Rozvíjí zachycení rozmanitosti jevů pomocí kategorií, identifikuje probíhající procesy, zdokonaluje kategorizační systémy, integruje poznatky, zobecňuje empirická tvrzení a formuluje další hypotézy.

4.4 Fenomenologické zkoumání

Hlavním cílem fenomenologického zkoumání je popsat a analyzovat prožitou zkušenost se specifickým fenoménem, kterou má určitý jedinec nebo skupina jedinců. Tento přístup vychází z filozofické fenomenologie. Výzkumník se snaží vstoupit do vnitřního světa jedince, aby porozuměl významům, jež fenoménu při-kládá. Výzkumník analyzuje získaná data, aby zachytil esenci prožité zkušenosti. V rámci fenomenologické studie se vytváří popis a interpretace sdělených prožitků. Výsledkem je text, který „zní pravdivě“ pro toho, kdo měl danou zkušenost s daným fenoménem, a poskytuje vzhled pro toho, kdo ji neměl.

Fenomenologická studie nemusí začít s nějakou určitou výzkumnou otázkou. Účtuje se pouze směr zaměření a širší definice sledovaného fenoménu. Výzkumná otázka vzniká v průběhu sběru dat a jejich analýzy jako implicitní část snahy výzkumníka, aby porozuměl uražovanému fenoménu. Podotázky se tvoří kolem ústřední otázky tím, jak se odhalují podstatné prvky fenoménu.

Data se shromažďují obvykle pomocí kvalitativního rozhovoru. Účastník je vyzván, aby reflektoval svoji zkušenost a vyprávěl, jakou mála pro něho význam. Prospědi, v němž se rozhovor koná, má vyvolávat pocit bezpečí a pohody. Výzkumník k tomu přispívá snahou „uzávorkovat“ své představy a apriorní představy o fenoménu. Výzkumník se obvykle setkává s účastníkem k roz-

hovoru několikrát. Creswell (1998) doporučuje provádět v rámci fenomenologické studie rozhovory s 10–15 jedinci. Jmí autoři považují za nevhodné účtovat přesná čísla a doporučují zastavit sběr dat, jestliže nová data již nepřinášejí další poznatky (teoretická saturace). Publikaci je možné založit i na sledování jednoho účastníka. Rozhovory jsou nestrukturované s otevřenými otázkami a provádějí se v několika cyklech. Jeden z návrhů schématu interview, vhodného pro fenomenologický výzkum, popisujeme na s. 180. Výzkumník provádí elektronický záznam rozhovoru, popisueme na s. 180. Výzkumník provádí se přepis rozhovoru poskytne účastníkovi, aby vyjasnil případné nejasnosti nebo aby ho doplnil, pokud se nepodařilo objasnit význam zkušenosti pro účastníka.

Jakmile výzkumník shromáždil první data, přistupuje k jejich analýze. Ta má za cíl extrahovat esenci prožité zkušenosti tak, aby ji bylo možné komunikovat. Fenomenolog definuje esenci prožité zkušenosti jako podstatnou, konstantní a neměnnou strukturu nebo základní význam vybrané části celkové zkušenosti.

V popisné fenomenologické analýze rozlišujeme uzávorkování, intuíci, analyzování a popis. V rámci uzávorkování si výzkumník uvědomuje své apriorní koncepty a představy o fenoménu. To mu umožní vidět fenomén jasněji v jeho jedinečnosti. V dalším průběhu sběru dat se snaží pochopit významy, které účastník přisuzuje dané zkušenosti. Cílem této intuitivní fáze je přesné porovnání významným prožité zkušenosti s fenoménem, který se studuje. Výzkumník má být schopen transformovat data do popisu zkušenosti. Přitom porovnává jednotlivé segmenty dat, vznikající kategorie a témata. Využívá přitom obsahovou analýzu (kódování, kategorizace a definování témat). Výzkumník se snaží zachytit rozmanitost perspektiv jednotlivých účastníků a syntetizovat data tak, aby zachoval bohatost sdělovaných významů zkušenosti. Kategorizace postihuje a pojmenovává esenci jednotlivých složek zkušenosti. Témata mají pojmenovat podstatu skupiny složek zkušenosti. Následně se přistupuje k sepsání hloubkového popisu významů zkušenosti pro celou skupinu jedinců. Ten má reflektovat dosažitelné poznatky a zkušenosti výzkumníka, získané stykem s účastníky během sběru dat.

Fenomenologický přístup volíme tehdy, jestliže:

1. chceme prozkoumat význam prožité zkušenosti jedince a porozumět mu;
2. studovaný fenomén se nejlépe zachytí pokusem porozumět zkušenostem účastníka;
3. fenomén není dostatečně prozkoumán.

PŘÍKLAD 4.9

Fenomenologické intimitě

Registler a Henley (1994) použili fenomenologický přístup při zkoumání intimitě. Účelem studie bylo přispět k porozumění intimitě na obecnější a popisné úrovni. Provedl rozhovor s 11 studenty a 9 studentkami večerní kurzů na univerzitě, kterým položil otázku tímto způsobem:

„Tato studie se snaží prozkoumat zkušenost intimitě. Prosim, vzpomeňte si na určitou událost, v níž jste prožíval pocit intimitě, a popište ji. Může jít o krátkou nebo delší zkušenost. Důležité je, abyste nám mohli něco o ní napsat. Není tak důležité, co napíšete. Spíše je důležité, abyste se vyjádřili jasně a popsal podrobnosti. Prosim, zmiňte vše, co jste cítil a prožíval a považujete to za relevantní.“

Výzkumníci chtěli poznat, co studenti považují za podstatné při intimním zážitku. Analýzu odpovědí provedli pomocí tematické analýzy. Oba nezavísele četli každou výpověď a hledali zvlášť významná tvrzení ve vztahu k intimitě. Významná tvrzení se týkala prvku události, který je považován za podstatný. Své výsledky se snažili dát do vztahu ke znaným teoriím intimitě.

4.5 Biografický výzkum

Tato strategie se považuje za zvláštní verzi případové studie, protože se týká jedné osoby nebo malého počtu osob (případů). **Biografii** rozumíme napsanou historií života jedince. Ide o rekonstrukci a interpretaci průběhu života jedince někým druhým (na rozdíl od autobiografie). Průběh života znamená posloupnost faktických událostí během života jedince.

Biografické zkoumání se někdy snaží srovnáním různých biografii nalézt podobnosti a vzorce životních drah a přispět k vysvětlení osobních nebo společenských jevů.

Biografický výzkum se zaměřuje na:

- vnitřní perspektivy jedince (emic perspektiva);
- interakce jedince v sociálním kontextu;
- zkušenost jedince v různých rolích v průběhu různých okamžiků života.

Výsledek je závislý na spolupráci mezi výzkumníkem a zkoumaným jedincem. Biografický výzkum má využívat biografický materiál, který je shromažďován kontrolovaným způsobem. K tomu se nejlépe hodí různé formy rozhovoru.

Lze také postupovat longitudoálním způsobem, kdy je jedinec sledován delší dobu nebo je s ním navazován kontakt v pravidelných odstupech. Biografický materiál sestává dále z dopisů, deníků, zápisníků, soudních dokumentů, cestov-

ních zpráv atd. Může ho tvořit i sepsaná autobiografie nebo materiál napsaný jiným člověkem. V každé biografické studii je nutné zvažovat i standardní sociální a biomedicínské aspekty.

V biografickém zkoumání postupujeme v těchto krocích:

- Začínáme s určením cíle výzkumu, s určením množiny uvažovaných zážitků a zkušeností v životě jedince, s jeho etapami a krizemi. Jednotlivé etapy mohou být dětství, dospělost, stáří, zaměstnání, rodičovství atd.
- Shromažďujeme konkrétní biografický materiál. Zaměřujeme se na vyprávění jedince o životě, ale sbíráme i další potřebné dokumenty.
- Uspořádáváme zkoumání podle témat, která se soustřeďují kolem kritických okamžiků života jedince.
- Zkoumáme významy ve vyprávění. Přitom se vychází z interpretací jedince. Dále bereme v úvahu širší struktury, které pomohou vysvětlit významy a získané zkušenosti a jimiž mohou být sociální interakce ve skupině, kulturní aspekty, ideologie nebo historický kontext.
- Pokud zkoumáme více jedinců, využíváme srovnání jednotlivých případů a možnost vytváření typů nebo celé teorie.

Denzin (1989b) rozlišuje úplnou, epizodickou a komentovanou biografii. **Úplná biografie** se snaží komplexně zachytit celou zkušenost jedince. **Epizodická biografie** může být úplná nebo epizodická, obsahuje rozsáhlé komentáře, vysvětlivky a doplňující informace.

V kapitole 8.4.2 poznáme interpretativní způsob analýzy narativního rozhovoru (srov. s. 176), který se používá jako jeden z prostředků získání dat v biografickém zkoumání.

Koncept biografického výzkumu nemusí zahrnovat pouze zkoumání jedinců, ale může nám jít i o biografii skupiny nebo instituce. Biografický výzkum lze pojímat také kvantitativně. V kvantitativním kontextu se vybrané údaje o mnoha jedincích zpracovávají statistickými technikami.

Shrňme si funkce, které může plnit biografický výzkum ve společenských vědách. Může nám jít o a) zkoumání teorii, hypotéz nebo tvrzení; b) interpretaci společenských jevů; c) expozici k názorům jednotlivých skupin; d) dokumentaci subjektivních prožitků institucionálních procesů; e) analýzu sociálněpsychologických procesů; f) vyvažování „objektivismu“ experimentu, statistického šetření a systematického pozorování pomocí skrytého, reflexivního prvku subjektivně vyjádřené zkušenosti v biografii.

Systematicky použili biografický přístup v sociálních vědách poprvé Thomas a Znaniecki v proslulé studii *Polský sedláck v Evropě a Americe* (1918). Popíšeme ji v další odstavci.

4.6 Zkoumání dokumentů

Analýza dokumentů patří k standardní aktivitě jak v kvalitativním, tak v kvantitativním výzkumu. Dokumenty – všechno napsané nebo prosiť zaznamenané – mohou být podrobena analýze z různých hledisek. V dokumentech se objevují osobní nebo skupinové vědomé nebo nevědomé postoje, hodnoty a ideje. Dokumenty jsou knihy, novinové články, záznamy projevů funkcionářů, deníky, plakáty, obrázky. Za dokumenty se však mohou obecně považovat veškeré stopy lidské existence.

Rozmanitost dokumentů znamená první výhodu této strategie zkoumání (Mayring 1990). Otevírá přístup k informacím, které by se jiným způsobem těžko získaly. Druhou výhodou je okolnost, že data nejsou vystavena působení zdrojů chyby nebo zkreslení, jež vznikají při uskutečňování rozhovorů nebo pozorování, měření a testování. V těchto případech přítomnost výzkumníka nebo jiné faktory v důsledku výzkumných aktivit ovlivňují myšlení a chování zkoumaných jedinců. Subjektivita výzkumníka hraje roli při výběru dokumentů, ale ne v informacích, které jsou obsaženy v dokumentech. Mluvíme o nereaktivním způsobu sběru dat. Příklad takového zjišťování představuje posouzení oblibnosti určitého objektu v muzeu. Oblibenost exponátů se nejlépe pomocí dotazníkové akce, nýbrž stupněm ošlapanosti podlahy před exponátem.

Analýza dokumentů je důležitá zvláště tehdy, když se jedná o časově vzdálené, historické události. Právě proto najdeme základní úvahy o této metodě v historickém výzkumu. O něm pojednáme v dalším odstavci.

Proces zpracování dokumentů má tyto fáze (Mayring 1990):

1. Začíná se definicí výzkumné otázky.
2. Definiuje se to, co se bude považovat za dokument. Podle této definice se bude postupovat určitým způsobem při sběru dokumentů. Snažíme se vyhledat všechny relevantní dokumenty.
3. Provádí se pramenná kritika (externí a interní posouzení dokumentů).
4. Následuje interpretace dokumentů zaměřená na hledání odpovědí na položené otázky a vypracování zprávy.

Poznávací cena dokumentů se obvykle posuzuje podle šesti kritérií:

- **Typ dokumentu.** Úřední listiny a akta se zpravidla považují za jistější než novinové zprávy.
- **Vnější znaky dokumentu,** tedy stav dokumentu a jeho vnější zpracování, mají zvláštní význam (např. ozdobné písmo, ilustrace). Posuzujeme také, zda dokument představuje skutečně to, za co se vydává. Provádíme tzv. externí posouzení dokumentu.

- **Vnitřní znaky dokumentu** (obsah) mají ústřední význam u textových dokumentů. U ostatních dokumentů se tím méně výpovědní hodnota dokumentu. Provádíme tzv. interní evaluaci dokumentu. Pozitivní kritickou se méně posouzení, zda výzkumník skutečně pochopil, co dokument vypovídá. Negativní kritika si všimá spolehlivosti a přesnosti údajů v dokumentu.
- **Intencionalita dokumentu** také ovlivňuje jeho hodnotu pro vědce. Úmysl informovat současnky nebo potomky v sobě nese možnost zdrojů chyb. Dokument je ovlivněn ideologií, vzděláním, zaměřením pisatele.
- **Blízkost dokumentu** k předmětu zkoumání, k tomu, co se dokumentuje, je také důležitá. Uvažuje se jak časová, tak prostorová nebo i sociální blízkost.
- **Původ dokumentu.** Kde byl dokument nalezen? Odkud pochází? Jak se dochoval?

Při analýze dokumentů se obvykle postupuje podobně jako při analýze rozhovorů nebo záznamů pozorování. Například se navrhnou kategorizační systém a postupně se vyhledávají výskyt představitelů (instancí) dané kategorie. V průběhu vyhodnocení dokumentů lze použít i některé z kvantitativních metod obsahové analýzy, kdy se zaměřujeme na statistickou analýzu získaných číselných výskytů jednotlivých obsahových prvků. Nebo postupujeme více holisticky, přičemž zkoumání dokumentů nám pomáhá rekonstruovat nějaké události.

Analýza dokumentů se skoro vždy zařazuje do větších výzkumných projektů. Vzhledem k její nereaktivnosti se hodí pro doplnění nebo verifikaci přátnosti poznatků získaných jinou cestou. Používá se také tehdy, jestliže není přístup k informacím pomocí pozorování, dotazování nebo měření.

PŘÍKLAD 4.10

Polský rolník v Evropě a Americe

Systematické využití dokumentů demonstruje rozsáhlá studie, kterou provedl W. I. Thomas a F. Znaniecki. Uveřejnili ji pod názvem *The Polish peasant in Europe and America* (1918). Jedná se o klasické dílo sociálních věd, jež zpracovává osobní, historické, náboženské a ekonomické dokumenty z polské společnosti a o ní, tak jak se měnila před první světovou válkou. Práce sestává z pěti dílů, které obsahují studie sociální organizace a vývoje rolnických primárních skupin (rodin a komunity), jež jsou industrializací donuceny k migraci do Ameriky a Německa. Svazky 1 a 2 zkoumají rolnickou rodinu, polský sňatek a řídní systém, ekonomický život, náboženské postoje a obsahují korespondenci mezi členy šesti skupin rodin. Třetí svazek je autobiografií rolnického imigranta. Čtvrtý svazek zkoumá rozklad primárních skupin v Polsku a pátý svazek vychází z výzkumu polských imigrantů v Americe. Práce znamená začátek rozkvětu empiricko-teoretického výzkumu sociologického oddělení na Chicagské univerzitě s velkým účinkem na celý vývoj kvalitativního výzkumu. Na pozadí imigrantské vlny polských rolníků se v práci studují formy a problémy sociální integrace imigrantů. Tato práce také platila jako významný pokus o biografický

výzkum a o podrobení biografického materiálu sociologické analýze. Empirický základ studie tvořily osobní dokumenty – dopisy, životopisy, deníky, data z novin, soudní záznamy, záznamy rolnických družstev. Třetí svazek studie vycházel z obsáhlé autobiografie polského přístěhovalce Władka Wiszniewského (312 stránek). Uprava životopisu byla dílem obou autorů. Aplikace historie života umožnila autorům prezentovat subjektivní pohled na sociální svět.

Sociologická analýza autorů používala induktivně data z dopisů a dalších dokumentů, přičemž přihlížela k různým teoretickým konceptům. Thomas strávil osm měsíců v Polsku, odkud si přinesl osm tisíc dokumentů. Další dokumenty byly shromážděny v Americe. Přezískal, uvěřitelní v novinách inzeráty. Tato metoda se pak dále rozvíjela a ovládla americkou sociologii. Zajímavá je skutečnost, že Thomas a Znaniecki nepoužívali při výzkumu rozhovory nebo pozorování. Sam Thomas byl velmi kritický k metodě rozhovoru, protože tvrdil, že při něm dochází ke zkreslení pohledu na prožité skutečnosti (podle Ritzer 1984).

4.7 Historický výzkum

Kvalitativní výzkum se zabývá popisem a zkoumáním fenoménů přítomnosti, kdežto historický výzkum tím, co se stalo v minulosti. Obě disciplíny mají citlivost v kvalitativním výzkumu. Podle tohoto autora je zapotřebí zkoumat relevantní historická data již ve fázi, když začínáme formulovat výzkumnou otázku. Také proces rekonstrukce případu pomocí kvalitativního výzkumu má společné rysy s rekonstrukcí historické události, s nalezením jejich souvislosti a s hodnotením jejich významu. Přítomnost má své kořeny v minulosti. Každá důkladná kvalitativní rekonstrukce případu zahrnuje ohled na jeho historické pozadí. Stejně jako v biografickém výzkumu, který jsme popsali v předchozí kapitole, rozhoďme kontext dané vědní oblasti a položená výzkumná otázka o tom, z jakého úhlu a jak podrobně se budeme minulosti zabývat. Důkladnost, s jakou se v historickém výzkumu shromažďují, analyzují a interpretují dokumenty o minulosti, může být pro kvalitativního výzkumníka vzorem zejména tehdy, jestliže to může pomoci při objasnění kořenů, zdrojů nebo příčin současných fenoménů. Historický výzkum umožňuje lépe chápat lidské chování a myšlení tím, že zabírá statické izolaci výzkumníka v pouhé přítomnosti.

Někteří autoři tvrdí, že sami historici nenavrhli žádnou vlastní metodu bádání. Historikové uplatňovali metody jiných disciplín (Berg 1998, Havelka 2004). Vývoj historie v 17. století byl metodologicky pod vlivem teologie, v 18. století zase pod vlivem právních a státních věd. V 19. století ovlivňuje historii filologie. V posledních desetiletích 20. století historie integrovala mnoho metod kvalitativního

i kvantitativního výzkumu. Francouzský historik Paul Veyene považuje u historie za charakteristické, že kdykoli jí jde o „vysvětlení“, musí se chovat jako část sociologie, antropologie nebo ekonomie (Veyne 1988). Historické bádání rozšířilo v poslední době svůj metodologický repertoár o etnohistorické postupy a mikrohistorii, což jsou přístupy založené na kvalitativních vzorech (Iggers 2002).

Zmíněné okolnosti jsou důvodem, proč zařazujeme do textu o kvalitativních metodách i krátkou kapitolku o metodě historického výzkumu.

Kvalitativní metodolog Berg (1998, s. 246) poznamenává:

„Historická metoda může být použita k získání informací, které jinak nejsou pro výzkumníky dostupné. Nabízí prostředky pro zodpovězení otázek a získání řešení, jež často získanou nepošimnuty. Síla historického výzkumu spočívá v jeho aplikovatelnosti v nejrůznějších oblastech a v množství informací a poznatků, které jim lze získat.“

Dnešní dějepisceví používá mnoho způsobů a přístupů, od kvantitativních metod přes klasické přístupy až po přístupy s etnografickým zaměřením (stov. Nodl 2004, Tinková 2004). Uvedeme pro doplnění některé koncepty historického výzkumu, které patří k úplným základům a nebyly dříve zmíněny v odstavcích o analýze dokumentů a biografickém výzkumu.

Historický výzkum je proces systematického popisu a přezkoumávání minulých událostí nebo kombinací událostí s cílem podát zprávu o tom, co se v minulosti stalo (Fraenkel, Wallen 1993). Nejde pouze o shromáždění a evidování údajů, ale i o jejich interpretaci. Historický výzkum je interpretativní, protože jeho záměrem je odhalit a přiblížit komplexní nuance, osobnosti, kulturu, názory, jež ovlivňovaly minulost a mají vliv na současnost. Historik využívá vyhledaná a ověřená fakta, aby rekonstruoval události. Všímá si individuálních pohledů různých účastníků historických událostí. V tom se neliší od interpretativního kvalitativního výzkumu. V historickém výzkumu se také porovnávají interpretace událostí různých historiků. Historický výzkum se provádí s cílem:

- odpovědět na určité otázky;
- odhalit neznámé souvislosti;
- nalézt vztahy mezi minulostí a přítomností;
- zaznamenat a vyhodnotit činy jedinců, skupin a institucí;
- navrhnout, uplatňovat nebo hodnotit teorie při interpretaci událostí;
- přispět k porozumění kultury, v níž žijeme nebo která je nám cizí.

PŘÍKLAD 4.11

Vliv komunistické strany na Sokol a práci olympijského výboru

Stloukalová (2004) odhaluje na základě dostupných dokumentů neznámé skutečnosti o postupu ovládnutí činnosti samostatného Československého olympijského výboru (ČSOV) komunistickou stranou po roce 1945 i o snahách jeho členů se samostatně rozhodovat. Paradoxně se v té době stal ČSOV jednou z komisí Sokola. Ten byl ustaven a fungoval jako jediná tělovýchovná organizace. Sokol byl vybrán, protože měl respekt a důvěru jako obyvatelstvem. Postupně však byl infiltrován komunisty, kteří jeho ducha začali rozkládat. Ostatní tělovýchovné organizace do Sokola byly přetřansformovány s tím, že v Sokolu byla provedena čistka a 1 446 jeho původních členů bylo vyloučeno. Posléze se dospělo k názoru, že patří mezi přežití organizace, a Sokol byl zrušen. Novým vzorem pro uspořádání Újpiný konec samostatnosti ČSOV znamenal zákon o tělovýchově z roku 1951. Poslední kolektiv bez právní subjektivity. V roce 1958 se stal ČSOV samostatným výborem při nově založeném Československém svazu tělesné výchovy, na kterém byl závislý až do roku 1990. Práce dokumentuje jeden z příkladů snah o kompletní rozložení kultury českého národa.

Neexistuje jasné pravidlo pro určení toho, jak daleko v minulosti musí být studovaná událost, abychom byli oprávněni mluvit o historii. Rozlišujeme čtyři obecné typy historických studií v závislosti na délce sledovaného období a okolnosti, zda jde o komparativní práci, nebo ne:

- **výzkum historické události** si všímá události v daném časovém okamžiku;
- **výzkum historického procesu** se týká procesu v delším časovém období;
- **komparativní historický výzkum krátkého časového období** porovnává danou událost v určitém časovém okamžiku na více místech;
- **komparativní historický výzkum více časových období** porovnává data o procesech v delším časovém období na více místech.

Jeden ze starších, ale stále platných návrhů k provedení dějepisného bádání popsal německý historik Johann Gustav Droysen (1808–1884). Ten považoval za základní prvky historické metody: heuristiku, kritiku, interpretaci a apodeixis, tedy výsledná tvrzení. Heuristika se týká vyhledávání materiálů jako výchozího bodu historické vědy. Jde o to je nalézt, typologicky charakterizovat a zařadit podle druhu. Droysen rozlišuje kritiku pravosti dokumentu a kritiku správnosti. Uvažuje také, zda prameny chtěly nebo mohly říci to správné a pravdivé. Kritiku Droysen uzavírá kontrolou hodnověrnosti. Teprve na tomto základě heuristiky a kritiky se může provést interpretace. Droysen rozlišuje a) pragmatickou interpretaci, tedy věcné zachycení události a momentů historického vývoje; b) interpretaci podmínek, tedy časovou a věcnou kontextualizaci jednotlivých událostí;

c) psychologickou interpretaci, která zachycuje horizont aktérů, jejich názory a mínění; d) interpretaci idejí (dnes v to zahrnujeme mentalitu, ideologii doby nebo diskurz). Na této definici historické metody se toho moc nezměnilo.

Jako zvláštní kroky se udávají a metodologicky rozebírají vymezení problému a vypracování zprávy. Historické problémy se určují podobným způsobem jako v jiných typech výzkumu. Mají být jasně definované, řešitelné, jejich význam má být zdůvodněn, mohou se týkat určitých historických hypotéz. Na rozdíl od jiných typů výzkumu se může stát, že pro zodpovězení položené otázky nelze získat dostatek relevantních dat.

V dějepisectví rozlišujeme mezi písemnými dokumenty, statistickými kvantitativními záznamy, výpovědními svědků a předmětnými artefakty:

- **dokumenty** jsou napsané nebo tištěné materiály, zhotovené v minulosti;
- **numerické záznamy** obsahují statistická data v tištěné podobě;
- **orální výpovědi** zahrnují výpovědi svědků;
- **předměty** jsou objekty, jejichž fyzické nebo vizuální charakteristiky mohou přinést informaci o minulosti.

Historikové dále rozlišují mezi primárními a sekundárními dokumenty. **Primární dokument** je zdrojem, jehož autor byl přímým účastníkem události nebo měl k ní úzký vztah. Jedná se např. o kroniky, deníky, mapy, písně, přepisy orální historie. Jako **sekundární dokumenty** označujeme zdroje vyvozené pomocí primárních dokumentů. Nejčastější jsou ty, které vytvořili samotní historici. Při analýze dokumentů provádějí historici jejich srovnání, aby zjistili, jak se liší ve výpovědích o stejné události. Podrobné posouzení původnosti zprávy (rozlišení mezi sekundárním a primárním pramenem), posouzení hodnověrnosti autora dokumentu jsou důležitými kroky hodnocení.

Ve výzkumu nedávne minulosti se opíráme někdy o záznamy rozhovorů s lidmi, které byli přímo nebo nepřímo účastníky historické události. Této metodě se někdy říká „orální historie“. **Orální historie** jsou cenným zdrojem informací o mnoho historických tématech. Pomáhají porozumět příčinám a motivům události. Orální historie však závisejí na paměti, zkušenostech a interpretacích jedinců. Ty mohou být zatřesené systematickou chybou v závislosti na časovém odstupu od události nebo v důsledku selektivnosti paměti. Orální historie se opírají o narativní interview, který popíšeme v kapitole 6.1.5. Jejich analýzu lze provést způsobem popsaným v kapitole 8.4.2.

Historici dále kontextualizují jednotlivé události – určují kdy a kde se staly. **Kontextualizace** je důležitá, protože dovoluje určit následnost událostí a dává podklady pro zpracování materiálu jako vyprávění. **Syntéza** v historickém výzkumu znamená proces výběru, organizace a analýzy dokumentů. Informace, které prošly interním a externím posouzením, se třídí a kategorizují do témat

a koncepcí. Spojují se, aby se vytvořila určitá kontinuita. Výzkumník popisuje události, jejich propojení a význam odhalený pomocí analýzy a interpretace. Při přípravě vyprávění o historických událostech se musí výzkumník vyvarovat metodologického problému zaměřování korelace za příčinu, špatné interpretace pojmů, slov a frází. Výzkumník rozkládá rozdíly mezi tím, jak se lidé měli v situacích chovat a jak se skutečně chovali. Odhaluje rozdíly mezi úmysly a důsledky. Historikové chápou historii jako terén lidského jednání a jednání jako výsledek individuálního a kolektivního uvažování. Toto uvažování je ovlivňováno různými okolnostmi na sociální, ekonomické, ideologické a kulturní úrovni. Úkolem historického výzkumu je odhalit důvody pro jednání lidí v minulosti pomocí dostupných dat. Jako v každém výzkumu musí být výzkumník provádějící historickou studii velice opatrný při zobecňování svých výsledků.

4.8 Akční výzkum

Kritikové upozorňují na skutečnost, že výsledky konvenčního výzkumu ovlivňují praxi jenom omezeným způsobem. Hledají se proto cesty, jak optimálně přenést výsledky výzkumu do praxe a urychlit proces potřebných změn. Vychází se z teze, že vliv výzkumu se zvětší, pokud se na něm budou aktivně podílet ti, jejichž se týká (učitelé, zaměstnanci firmy, sestry na klinickém oddělení, studenti).

Akční výzkum vznikl na základě kritiky tradiční, jak hermeneutiky, tak pozitivisticko-empiricky orientované sociální vědy. Kritizován by především nedostatek jejího praktického vlivu. Akční výzkum by se měl řídit třemi zásadami:

1. Výzkumníci i zkoumaní mají rovnocenné postavení. Obě skupiny mají stejný podíl na vyhodnocování a interpretaci výsledků.
2. Témata zkoumání jsou vztažena k praxi a mají emancipační charakter. Věda má za povinnost spolupracovat při řešení sociálních a politických problémů a poukazovat přitom coby „kritická věda“ na stávající společenské problémy.
3. Proces výzkumu je procesem učení a změny. Výzkum a praxe mají jít ruku v ruce.

Průběh akčního výzkumu se řídí podmínkami terénu. Uplatňují se především metody kvalitativního výzkumu. Dva kroky jsou však závazné. Na začátku se musí definovat problém praxe a cíl změn. Druhý krok se týká dalšího pokračování projektu. Ten se odehrává ve stálém pohybu mezi sběrem informací, reflexí a praktickou akcí. Systematické vyhledávání informací má poskytnout náměty k diskusi, která probíhá jako jejich zkoumání, problematizování a konfrontování s jinými prameny informací, např. s odbornou literaturou. Cílem je vypracování orientace, jež povede k jednání v terénu. Akční výzkum je obvykle:

- cyklický – podobné kroky se opakují v podobné sekvenci;
- zúčastněný (participativní) – klienti a účastníci jsou zahrnuti jako partneři ve výzkumném procesu;
- kvalitativní – pracuje častěji se slovy než s čísly;
- reflektivní – kritická reflexe procesu a výsledků je základní částí každého cyklu.

Abyste dosáhlo cíle, musí akční výzkum pružně reagovat na vzniklé situace a obtíže. Zároveň se vyvíjí. Jeho cykly představují reakci na nové poznatky a potřeby v terénu. Nové cykly pomáhají testovat a rozvíjet interpretace z předchozích cyklů.

PŘÍKLAD 4.12

Změny postoje žen ke sportovní nabídce

Výzkumníci Frisby a kol. (1997) popisují průběh akčního výzkumu, jenž se týkal možnosti změny vztahu žen z rodin s nízkými příjmy ke sportovní nabídce v místě bydliště (Vancouver, Kanada). Vyšli z předpokladu, že řeší se má problém, který je vysloven subjekty výzkumu. Projekt vyprovokovala skupina žen, jež si uvědomily omezené možnosti sportovního využití. Svůj problém konzultovaly s příslušným úředníkem z místního zdravotního střediska, který se spojil s odborním místní správou a výzkumným centrem blízké univerzity. Společně dospěli k názoru, že je nutné:

- a) zkoumat vztah mezi sociálním postavením, zdravotím a tělesnou aktivitou v lokalitě;
- b) zapojit ostatní ženy z rodin s nízkými příjmy;
- c) navrhnout a uskutečnit intervenci, která by vedla ke zlepšení zdraví žen;
- d) analyzovat iniciované organizační procesy.

Městský úřad zajistil dvoutletou finanční dotaci programu. Výzkumníci provedli skupinové kvalitativní dotazování a dotazníkovou akci s cílem určit potřeby a názory žen. Získaná data pak porovnali s podobnými informacemi od žen ze střední a vyšší vrstvy.

V další fázi výzkumníci navrhli a uskutečnili tři alternativní podběrné programy, které byly monitorovány po 18 měsících. Tyto programy výzkumníci průběžně vyhodnocovali. Například srovnali odpovědi z dotazníku od participujících žen s odpověďmi žen z kontrolní skupiny podobného sociálního postavení. Rovněž analyzovali data z interview, ze skupinových rozhovorů s účastnicemi, s instruktory i s členy poradního výboru. Zúčastněný akční výzkum byl dokumentován také pomocí týdenních záznamů programového koordinátora. Poslední fáze spočívala ve vypracování analytické zprávy o celém projektu.

4.9 Kritický výzkum

Kritický výzkum má úzký vztah k akčnímu výzkumu. Klade důraz na hodnotově orientovaný výzkum a akci, která má vést ke změně. V tomto výzkumu jde o to, dostat se pod povrch odcizujícím poměrům, vysvětlit jejich fungování, osvětlit myšly a iluze, ukázat lidem, jaké existují možnosti k dosažení oprávněných sociálních cílů. Kritický výzkum se věnuje marginalizovaným a utlačovaným skupinám a jedincům ve společnosti. Opírá se o teoretické koncepty kritické teorie a feministického výzkumu.

Kritičtí výzkumníci při své činnosti přijímají interpretativní základy kvalitativního výzkumu, tvrdí však, že stávající modely vědění jsou spíše vystaveny tak, aby udržovaly přetrvávající bezpráví, a ne aby ho vysvětlily a přispěly k jeho překonání. Ve svém přehledu kritického výzkumu Griffin (1990) uvádí následující principy, z nichž vychází kritický výzkum:

1. Společnost se skládá ze skupin, jež mají moc a privilegia, a ze skupin bez moci a privilegií.
2. Sociální instituce ve společnosti udržují *status quo* nerovnováhy mezi skupinami.
3. Privilegovaní mají zvláštní zájem, aby udrželi svoji moc, a proto udržují *status quo*.
4. Slabší a bezmocní mají zájem na změně.
5. Tyto protikladné zájmy zapříčiňují konflikty a napětí, které jsou často skryté pod povrchem harmonie a konsenzu.
6. Kritická perspektiva chce osvětlit tyto kontradikce a tenze a problematizovat *status quo*.
7. Kritická perspektiva má zájem změnit svět, a ne ho pouze popisovat. Jde jí o osvětlení nejenom otázek typu *co, jak, kolik, apod.*, ale také otázek *proč (komu to slouží?)*.
8. Kritická perspektiva věř v důležitost změny individuálního i skupinového vědomí, aby bylo možné vyvolat sociální změny.

Tyto principy stojí za postojem, který zdůrazňuje, že pro kritického výzkumníka je klíčovým bodem stimulace změny. Cílem výzkumu je posílení sebevědomí a aktivity (*empowerment*) těch, kteří jsou zkoumání, tedy poskytnutí jim takových poznatků, aby mohli demystifikovat a kritizovat své společenské podmínky a navrhnout akce, jež by zlepšily jejich životy. Z toho plyne, že metodologické předpoklady kritického výzkumu mohou být podobné předpokladům kvalitativního nebo kvantitativního výzkumu, ale cíle jsou odlišné. To se také odráží v pojmání validity takového výzkumu. Například se mluví o **katalytické validitě**, která označuje stupeň, jak se podařilo přeorientovat zkoumané subjekty,

stimulovat je a přispět ke změně jejich života. Je zřejmé, že tento koncept je v přímém protikladu k objektivizující nezájatosti pozitivistického vědce. I pro kvalitativního výzkumníka však může toto kritérium představovat problém.

V kritickém výzkumu se používají metody převzaté ze sociální psychologie k ovlivnění sociálních dovedností (Scherhauer 1987, Kidd 1984). Představíme model, který vychází z myšlenek brazilského pedagoga Paula Freireho a brazilského divadelníka Augusta Boala. Uplatnění má jak v libereálních, tak v totalitních společenských systémech při ovlivňování sociálních procesů, kdy jde o překonání nějaké formy útlaku. Tým nebo jedinec, který ho aplikuje, musí nejprve rozpoznat základní problémy skupiny. Projekt aktivace členů slove skupiny a vyvážení kritického uvědomění má tuto čtyřfázovou hierarchickou strukturu. Zahnuje fyzické i duchovní předpoklady emancipace:

1. Poznáváme své tělo řadou cvičení a her. Ide o to, poznat jeho deformace a ukázat možnosti jeho rekonstrukce.
2. Pomocí řady her a cvičení se učíme vyjadřovat vlastním tělem. Zřekáme se přitom navyklých a běžných vyjadřovacích forem.
3. Používáme různé diskurzivní techniky pro zvrácení problémů našeho světa – simulánní dramaturgie. Účastníci „příšř“, stávají se kolektivním autorem krátkých dramát o vlastním životě; tzv. divadlo soch – lidé „mluví“ beze slov tím, že se seskupují v živé obrazy a stávají se z nich „sochaři“; tzv. fórum divadlo v komunitě nebo na veřejném prostranství – sociodrama o zvoleném kritickém tématu, při němž mohou do děje zasahovat všichni.
4. Používáme různé divadelní a paradiadelní formy k iniciaci kritického diskursu, přičemž účastníci se vypořádávají s problémy své komunity nebo si zkoušejí určit akce. Patří mezi ně např. novinové divadlo, kdy členové dramaticky odhalují modely falšování informací v novinách, nebo neviditelné divadlo, kdy skupina sestavuje otevřené scénáře, které pak „inscenuje“ v normálním životě s cílem otřást mechanizovanými zvyklostmi (garfunkeling, viz s. 88). Do hry vstupují i nic netušící „diváci“. „Neviditelné divadlo“ působí právě tím, že zůstává neviditelné (herci-aktéři neodhalují svoji identitu, kterou přijali pro pořádanou akci), ale vyjadřuje se naprosto otevřeně. Smyslem by tedy nemělo být pouze provokovat, nýbrž rozproutdit na veřejném místě diskusi na žhavé společenské téma.

PŘÍKLAD 4.13

Ustavení metody neviditelného divadla

Příkladem „neviditelného divadla“ je scéna provedená skupinou sportovních pedagogů v jednom jihofrancouzském městěčku v rámci workshopu o pedagogice Paula Freireho. Odehrála se několik měsíců před fotbalovým mistrovstvím světa v Argentíně. Scéna proběhla v jedné kavárně. Popíšme si ráze jejího průběhu.

1. Dva mladíci vcházejí do kavárny. Sednou si a objednejí si pítí. K okolním stolům usedají další „hosté“.
2. Vcházejí mladý pár s podpisovým archem na protest proti účasti Francie na mistrovství světa. Vstává mladý muž a jde k baru. Mladý pár mu předloží arch k podpisu. Jeho přítel od stoika se pta nahlas, o co vlastně jde. První mladík mu od baru mu odpovídá, že se má „proti něčemu protestovat“. Jeho druh namítá, že nic nepodepíše, protože nechce mít nic společného s politikou.
3. Do hovoru se vmišř jiný herec sedící opodál a poukáže na zneužívání sportu pro politické účely – a to právě dělá argentinská diktatura.
4. Jeho přítel uzná, že politiku a sport ne lze zcela oddělovat a jako příklad uvede Hitlera a olympijské hry v Berlíně, které byly pro nacisty nejlepší reklamou. Ale jako Francouz nemá v úmyslu se michtat do záležitosti cizí země.

V průběhu snažení různých argumentů se k rozehrané scéně přidalo mnoho nic netušících hostů a petici podepsalo více než sto lidí. V jejich vědomí se inicioval proces kritického uvědomění. Diskutovali o problému dlouho poté, co skupina opustila kavárnu.

Popsané techniky na pomezí umění a sociálního tréninku pomáhají při vytváření kritického, aktivního vztahu ke skutečnosti. Freire tento vztah nazýval kritické uvědomění. Vychází se z předpokladu, že lidem se nemá vysvětlovat, co mají udělat, aby se vypořádali se svou zdánlivě beznadějnou situací. Spíše je zapotřebí vytvořit předpoklady, aby o ní dokázali diskutovat. Freire své úvahy rozvíjí stylem, který přibližíme úryvkem z jeho knihy *Pedagogika uviskovaných* (Freire 1973, s. 82):

„Nejsou to hraniční situace samy o sobě, které vytvářejí atmosféru beznaděje, spíše způsob, jak jsou lidmi v určitém historickém okamžiku interpretovány: buď jako zdoletelné překážky, nebo jako nepřekonatelné bariéry. Protože se kritické uvědomění projevuje akcí, rozvíjí se atmosféra naděje a důvěry, která vede lidi k pokusu překonat hraniční situaci. Tohoto cíle lze dosáhnout pouze jednáním v konkrétní skutečnosti, v rámci níž se hraniční situace historicky vytvořila. Tím, že se přetvoří skutečnost a překoná hraniční situace, vynořují se nové hraniční situace, které vyvolávají zase nové hraniční jednání.“

4.10 Souhrn

Probrali jsme vybrané výzkumné plány kvalitatívního výzkumu jako případovou studii, etnografický výzkum, zakotvenou teorii, fenomenologický výzkum, historický výzkum. Případová studie se zabývá podrobně definovaným případem (jedincem, skupinou, institucí). Také se srovnávají případy mezi sebou. Etnografický výzkum zkoumá kulturu skupiny a způsoby, jak ji jedinci vytvářejí. Fenomenologické přístupy se snaží určit podstatu lidské zkušenosti nějakého fenoménu. Zakotvená teorie hledá teorii zakotvenou v datech pro vysvětlení určitých fenoménů.

Tyto a další strategie kvalitatívního výzkumu se vyznačují pružnými plány postupu. Znamená to, že se v průběhu výzkumu mění v závislosti na aktuálních potřebách a dosavadních výsledcích. V pevných plánech – reprezentují je různé způsoby statistického šetření a experimentální plány – jsou jednotlivé prvky výzkumu relativně pevně určeny. Jejich využití je typické pro kvantitativní výzkum. V kapitole 9 poznáme, jak můžeme mít různé typy plánů v jedné výzkumné akci. V následující kapitole se pokusíme nastínit proces tvorby výzkumného plánu. Také uvedeme základní strukturu projektu, který předkládáme v procesu obhajování našeho výzkumného záměru.